

Jake Angeli, de QAnon sjamaan die in januari 2021 aan de bestorming van het Capitool deelnam. Bron: Wikimedia Commons

Leidschrift

Fake News en desinformatie Van de oudheid tot het heden

Jaargang 37, nummer 2, juni 2022

Colofon

Kernredactie:

Thijs Scherjon
Nora Duijm
Wander van den Bos
Lot Schuijjer

Redactie:

Dr. Carolien Stolte
Stijn Berger
Michiel Bevaart
Gerike Buskes
Koen Klein
Caroline Kreeft
Yael Langendijk
Rajae el Morabet Belhaj
Quin Nugteren
Tim Paling
Chaja Ringoet
Maurice Roubos
Emma Sow
Sjors Stuurman
Sem Tuitert
Tim Verleg
Pim Pluk Voerman
Jan Douwe Westhove

Lay-out en kaftontwerp:

Redactie

Secretariaat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Zet- en drukwerk:

Ridderprint B.V. Ridderkerk

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C.A.P. Antunes
Dr. J. Augusteijn
Dr. M.J. Janse
Prof. dr. H.J. Paul
Prof. dr. J.S. Pollmann
Prof. dr. H. te Velde

Illustraties:

De redactie heeft getracht zoveel mogelijk bestaande auteursrechten op illustratiemateriaal te respecteren. Eventuele rechthebbenden kunnen zich wenden tot de redactie.

© 2022 Stichting Leidschrift, Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0923-9146. Jaargang 37, nummer 2, juni 2022

Leidschrift verschijnt drie maal per jaar. Nummers zijn verkrijgbaar in fysieke en digitale vorm via www.leidschrift.nl. Prijzen vindt u elders in dit nummer. Een jaarabonnement (2022) kost €21,- (studenten €18,-). Het abonnement kan elk gewenst moment ingaan en wordt automatisch verlengd. Opzeggingen dienen drie maanden voor het verschijnen van een nieuw nummer schriftelijk te worden ingediend.

Inhoud

Redactioneel	5
Jelle van Buuren Inleiding	7
Laurens Tacoma, Peter Burger en Indira Huliselan Romeins nepnieuws ten tijde van Eusebius? De <i>Handelingen</i> van Pontius Pilatus als documentaire fictie	17
Anne Kamsteeg Conservatieve complottheorieën	35
Sara Polak Het complot als spel dat de speler bespeelt	49
Jelle van Buuren Komt een complot bij de dokter... Medische complottheorieën door de jaren heen	65
Adriaan van Veldhuizen De hermeneutische medaille: over historici en complotdenkers	81
Personalia	97
Mededelingen	99

RIDDERPRINT

Dé specialist in het drukken van proefschriften

Ook voor al uw:

- Wetenschappelijke boeken
- Genealogische boeken
- Almanakken
- Jaarverslagen
- Jaarboeken
- Romans
- Poëzieboeken

Pottenbakkerstraat 15-17
2984 AX Ridderkerk

T 0180 463962
F 0180 415471

E info@ridderprint.nl
I www.ridderprint.nl

Geachte lezer,

'Fake News!' De karakteristieke wijze waarop oud-president Donald Trump hem onwelgevallig nieuws afdeed als nepnieuws staat velen ongetwijfeld nog helder voor de geest. De termen "Fake News" en "Desinformatie" zijn tegenwoordig regelmatig terug te vinden in krantenkoppen. Maar naspeuring in de geschiedenis leert dat dit verschijnsel niet van recente datum is.

In deze editie ontmaskeren de auteurs mensen en organisaties die zich in het verleden van misleidende en onjuiste nieuwsberichten hebben bediend: van de Ku Klux Klan tot de "Vakantieman" Frits Bom. Wij hopen u daarmee een geschakeerd en veelkleurig beeld te geven van de – soms moeilijk te grijpen – fenomenen "Fake News" en "Desinformatie".

De redactie wenst u veel leesplezier toe!

Is het echt? Verhalen van het epistemologische slagveld

Jelle van Baaren

De coronacrisis die in maart 2020 in Nederland en andere landen tot een gedeeltelijke lockdown leidde bleek de *Perfect Storm* voor complottheorieën en desinformatie. Onderzoek laat zien dat complottheorieën over de overheid en de instituties die zij representeren worden aangewakkerd door ‘*system identity threat*’: de perceptie dat fundamentele waarden die de samenleving definiëren onder druk staan door (dreigende) sociale verandering.¹ Het sluiten van grote delen van de samenleving, het verplicht afstand houden van elkaar, mondkapjes, een avondklok en regeren per nooddecreet vormden een aanslag op het ontologische veiligheidsgevoel van veel mensen. Het geruststellende idee dat morgen ongeveer gelijk zal zijn aan vandaag, dat vertrouwd mag worden op routines, structuren, autoriteiten en de medemens en dat met een zeker vertrouwen naar de toekomst kan worden gekeken, leek weggeslagen.

Het voorheen als vaststaand beschouwde gegeven dat complottheorieën slechts door een minderheid worden omarmd, bleek aan revisie toe.² Marginale ideeën zijn mainstream geworden en leiden niet alleen tot maatschappelijke polarisatie, maar splijten ook families, vriendengroepen en zorgen voor spanningen op de werkvloer. Het is uiteraard verleidelijk om aanhangers van complottheorieën of degenen die desinformatie geloven generiek weg te zetten als marginale gekken, gevaarlijke types of onverantwoordelijke egoïsten. Maar dat is te gemakkelijk. Het verklaart niet waarom complottheorieën onder bepaalde omstandigheden *mainstream* kunnen worden. Het zegt te weinig over de aantrekkingskracht van complottheorieën voor verschillende individuen en segmenten van de samenleving. Het negeert de functies die complottheorieën kunnen hebben en de reële ervaringen van delen van de samenleving met (historisch) onrecht en ongelijkheid, die het wantrouwen in autoriteiten aanjagen. En het negeert het feit dat complotten als ‘gecodeerde sociale kritieken’ met alternatieve

---

¹ C.M. Federico, A. L. Williams & J. A. Vitriol, ‘The role of system identity threat in conspiracy theory endorsement’, *European Journal of Social Psychology* 48.7 (2018) 927-938.

² D. Freeman et al., ‘Coronavirus conspiracy beliefs, mistrust, and compliance with government guidelines in England’, *Psychological Medicine* (2020) 1-13: 12.

woorden en concepten vaak de waarden van autonomie, individualiteit, vrijheid, rechtvaardigheid en identiteit articuleren.³

Complottheorieën en desinformatie vragen daarom om een serieuze benadering en bestudering. Het vraagt ook om een creatieve, multidisciplinaire benadering die zich niet richt op een allesomvattende theoretische verklaring van het fenomeen, maar die erop gericht is de complexiteit en gelaagdheid van het fenomeen te belichten. Het heeft meerwaarde om zowel de overeenkomsten als verschillen te laten zien tussen verschillende historische periodes en contexten. Dit themanummer van *Leidschrift* is daar een pakkende illustratie van.

Documentaire ficties

In een fascinerend artikel laten Tacoma, Burger en Huliselan zien dat *fake news* niet een uitvinding is van president Trump. ‘Romeins nepnieuws’ kwam al voor aan het eind van de derde en het begin van de vierde eeuw in een heftige polemiek over de vraag of de *Handelingen* van Pontius Pilatus vervalst waren of niet. De beschuldigingen over de vervalsingen vormden een retorisch wapenarsenaal om tegenstanders te delegitimeren en de eigen autoriteit te vergroten - *weaponization of information*, zoals dat nu wordt genoemd. Het laat een van de belangrijke waarden van historisch onderzoek zien: niet alles is zo nieuw als het gepresenteerd wordt. Alleen dat al, stellen de auteurs, creëert het broodnodige relativisme in het debat en kan ook inzicht geven in de manier waarop historische samenlevingen zijn omgegaan met vergelijkbare problemen.

Tacoma, Burger en Huliselan gebruiken het neutrale woord ‘documentaire ficties’ voor gemanipuleerde officiële documenten; daarmee geven ze terecht aan dat alleen al met de gebruikte begrippen een discursieve strijd plaatsvindt. Dat geldt ook voor de negatieve connotatie die aan het woord ‘complottheorie’ zit verbonden. De politieke wetenschapper Michael Barkun heeft erop gewezen dat de term complottheorie vaak afwijzend wordt gebruikt om overtuigingen af te doen als de hersenspinsels van individuele

---

³ S. Miller, ‘Conspiracy theories: public arguments as coded social critiques: a rhetorical analysis of the TWA flight 800 conspiracy theories’, *Argumentation and Advocacy* 39.1 (2002) 40-56.

warhoofden of marginale groepen.⁴ Door die interventie worden overtuigingen of meningen bij voorbaat buiten de politieke en maatschappelijke discussie geplaatst en zo gedelegeitmeerd. Omgekeerd kunnen pejoratieve begrippen ook door critici van de gevestigde machten tactisch ingezet worden. Ooit werd het begrip ‘nepnieuws’ gebruikt om desinformatie en complottheorieën te diskwalificeren. Inmiddels is de term tot een boemerang verworden die de *mainstream media* treft: jullie zijn zélf verspreiders van nepnieuws.

Een communist onder het bed

Anne Kamsteeg laat in haar onderzoek naar conservatieve complottheorieën in de Verenigde Staten zien hoe in de jaren zestig van de vorige eeuw in eerste instantie het communisme de boeman was waarmee de *John Birch Society* en de *Young Americans for Freedom* waarschuwde voor een collectivistische overname van het land. Het communisme was overal: in de overheid, het onderwijs, de kerken. De overheid was een vijand van het volk en een bedreiging voor de individuele vrijheden. Een vergelijkbare waarschuwing zien we momenteel veelvuldig terug in de protesten tegen de coronamaatregelen: een dictatoriale overheid ontnemt burgers hun vrijheden. Ook het communistisch spook wordt weer veelvuldig van stal gehaald, al dan niet in het moderne jasje van ‘cultuurmarxisme’. Cultuurmarxisten hebben zich genesteld in de overheid, het onderwijs, de media en de culturele sector en het *World Economic Forum* zou met een *Great Reset* de wereld onder socialistische heerschappij willen brengen.

De racistische en antisemitische *Ku Klux Klan* (KKK) waarschuwde ook tegen het communistische gevaar. Maar zij gebruikten het communisme vooral als ‘opstapje’ om de burgerrechtenbeweging die op steun kon rekenen van progressieve kringen te demoniseren. De KKK ging ervan uit dat de meeste Amerikanen een flinke aversie tegen communisten zouden hebben en probeerde haar racistische wereldbeeld daarop mee te laten liften. Ook heden ten dage wordt door extreemrechts geprobeerd om de wereldwijde anti-coronabewegingen gestaag te injecteren met hun politieke denkbeelden.

---

⁴ M. Barkun, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (Berkeley 2003).

Pokémon Go

Kamsteeg analyseert hoe de conservatieve groeperingen probeerden hun publiek te overtuigen door hun deskundigheid te benadrukken, aansprekende taal te gebruiken en emoties als woede en angst te bespelen. Het is belangrijk om niet alleen te begrijpen hoe complotentrepreneurs hun verhalen in de markt zetten, maar ook waarom deze verhalen wel of niet resoneren bij verschillende publieken. Daarbij is het essentieel om creatieve perspectieven te gebruiken. Zo beschrijft Sara Polak in haar artikel aan de hand van *QAnon*⁵ hoe complottheorieën begrepen kunnen worden als een uiting van spel, of beter gezegd: als ‘spel dat de speler bespeelt’. President Trump is in haar analyse een spelbreker, die disruptief én ludiek en dus aantrekkelijk is omdat hij de regels van het conventionele politieke spel aan zijn laars lapt. Met zijn talrijke tweets, *memes* en *dog whistles*⁶ organiseerde hij ‘spelpolitiek engagement’ onder zijn aanhang.

Trump verspreidde veelvuldig complottheorieën en desinformatie, maar anders dan in klassieke samenzweringstheorieën ging het niet om uitgewerkte theorieën, maar eerder om suggesties en insinuaties. Polak laat zien hoe juist hier de aantrekkingskracht in schuilt: het is een open uitnodiging om zelf op zoek te gaan naar de ‘bewijzen’ voor de insinuaties, om mee te spelen. En dat is precies waar ook de aantrekkingskracht van *QAnon* in ligt: de geheimzinnige ‘Q’ laat raadselachtige aanwijzingen achter waar de volgers vervolgens mee aan het puzzelen kunnen slaan. De bestorming van het Capitol beschrijft Polak als een soort *Pokémon Go*; de Pokémon die gevonden moesten worden waren Nancy Pelosi en Mike Pence. ‘Die dag is er een nieuwe spelwereld gemaakt’, concludeert Polak. ‘Niemand heeft er vooralsnog controle over, en het is nog onduidelijk wat de

---

⁵ *QAnon* verwijst naar een samenraapsel van complottheorieën dat sinds 2017 in de Verenigde Staten opgang doet. De theorieën circuleren rond het bestaan van een *Deep State* die de touwtjes in handen heeft en onder meer verantwoordelijk is voor een wereldwijd satanisch elitenetwerk van pedofielen. President Trump zou de *Deep State* willen ontmantelen en daarom worden tegengewerkt door het economische en politieke establishment

⁶ Een *dog whistle* is een gecodeerde boodschap die alleen door ingewijden wordt begrepen

mogelijkheden van het nieuwe speelveld zijn, maar de fantasie erover heeft ruim baan.’ Complottheorieën zijn ook simpelweg een spannend spel.⁷

De analyse van Polak sluit aan op eerdere observaties over *QAnon*. De aantrekkingskracht van *QAnon* en andere complottheorieën is dat individuen uitgedaagd worden zelf op onderzoek uit te gaan. Zo is ‘Q’ geanalyseerd als een verhalenverteller die een fundamentele waarheid van de sociale media heeft begrepen: het publiek wil geen verhalen lezen, het wil de verhalen zelf schrijven. Het publiek wil geen antwoorden krijgen, het publiek wil zelf op zoek gaan naar antwoorden.⁸ Op vergelijkbare wijze stelden Raab e.a. dat in wetenschappelijk onderzoek vaak de aandacht ontbreekt voor het narratieve proces van creatie, modificatie en coproductie van complottheorieën.⁹ Individuen stellen hun eigen verhaal samen over gebeurtenissen zoals 9/11 waarin feit en fictie worden vermengd. Sociale media faciliteren deze ‘coproductie’ van complotconstructies.

Complottheorieën zijn niet simpelweg voor te stellen als van bovenaf opgelegde verhalen die passief door een publiek worden ontvangen.¹⁰ Publieken zijn niet slechts passieve ontvangers maar gaan zelf ook actief met teksten aan de haal. Complottheorieën kunnen verschillende verhalen bevatten of insinueren en iedereen die ontevreden is met de formele verklaringen voor persoonlijke of gemeenschappelijke tragedies kan er zijn eigen verklaring en bijhorende vijand uit destilleren.¹¹ Een complottheorie kan daarmee een variëteit aan publieken dienen door fragmenten aan te bieden die door iedereen op eigen wijze kunnen worden geïnterpreteerd, geassembleerd en verder ontwikkeld en verspreid.

---

⁷ J-W van Prooijen et al., ‘The entertainment value of conspiracy theories’, *British Journal of Psychology* 113 (2022) 25-48.

⁸ E. Zuckerman and M. McQuade, ‘QAnon and the Emergence of the Unreal’, *Journal of Design and Science* 6 (2019).

⁹ M.H. Raab et al., ‘Thirty shades of truth: conspiracy theories as stories of individuation, not of pathological delusion’, *Frontiers in Psychology* 4. 406 (2013) 1-9.

¹⁰ V. Heins, ‘Critical theory and the traps of conspiracy thinking’, *Philosophy & Social Criticism* 37.7 (2007) 787-801: 795.

¹¹ M. Hasian, ‘Understanding the power of conspiratorial rhetoric: A case study of the protocols of the elders of Zion’, *Communication Studies* 48.3 (1997) 195-214: 199.

Tegenverhalen

Complottheorieën zijn op die manier ook op te vatten als ‘*counter narratives*’ die gevestigde ideeën en machtsposities in een samenleving bekritisieren.¹² Gosa stelde dat de wetenschappelijke aandacht zich daarom meer zou moeten richten op de subteksten van complottheorieën.¹³ Empirisch gesproken kunnen de theorieën wellicht de plank volledig misslaan, maar ze stellen vaak wel vragen naar macht en manipulatie in een samenleving. Van Buuren laat in zijn bijdrage zien hoe bijvoorbeeld medische complottheorieën door de jaren heen zijn gebruikt om reële onrechtvaardigheid en onderdrukking aan de kaak te stellen. Het in complottheorieën vervatte wantrouwen tegen (medische) instituties valt zowel te begrijpen uit bredere politieke, sociale, economische en culturele antagonismen, als uit concrete ervaringen met onethische en discriminatoire medische praktijken. Medische complottheorieën zijn in wezen betekenisgevende, collectieve verhalen die breder levende culturele, sociale en politieke motieven en grieven articuleren. Volgens Miller kunnen complottheorieën daarom ook een positieve, productieve kracht bezitten: ze creëren ruimte voor kritische narratieven, bieden de mogelijkheid om publieke controverses te bewerkstelligen waarin bestaande ideeën over wie gezaghebbend mogen spreken, wat als bewijs of vaststaand wordt aangenomen, welke taal gezaghebbend is, wie als deskundig geldt en welke argumenten geaccepteerd worden, ter discussie worden gesteld.¹⁴ Op die manier wordt publieke ruimte gecreëerd voor stemmen die normaliter geen plek krijgen in publieke debatten.

In en met complotconstructies vindt een ideologisch en politiek geladen strijd plaats over de betrouwbaarheid en legitimiteit van politieke en sociale instituties en over de vraag wie bepaalt wat geldige kennis en waarheid is.¹⁵ Het raakt daarmee aan de epistemologische regulering en ‘mechanismen

---

¹² C. Birchall, ‘Conspiracy Theories and Academic Discourses: The necessary possibility of popular (over)interpretation’, *Continuum* 15.1 (2001) 67-76: 73-74.

¹³ T.L. Gosa, ‘Counterknowledge, racial paranoia, and the cultic milieu: Decoding hip hop conspiracy theory’, *Poetics* 39 (2011) 187-204: 195.

¹⁴ S. Miller, ‘Conspiracy theories’.

¹⁵ J. van Buuren, *Doelwit Den Haag. Complotconstructies en systeembaat in Nederland 2000-2014* (Den Haag 2016).

van institutionele validatie'¹⁶ in een samenleving, in de terminologie van Foucault 'Regimes of Truth'.¹⁷ Kennis is in die opvatting niet een objectieve grootheid die slechts geduldig ligt te wachten op ontdekking door de wetenschap, maar een sociale constructie die onder meer samenhangt met de machtsposities van degenen die in staat zijn te bepalen wat 'echte' kennis is. Kennis is met andere woorden sociaal gevormd; zij wordt gevormd door de maatschappij en vormt op haar beurt ook weer de maatschappij. 'Waarheden' zijn daarmee niet onveranderlijk, maar onderhevig aan historische verschuivingen.¹⁸

Waarheidsregimes

Elke historische periode kent een eigen waarheidsregime dat zich vormt, stabiliseert maar ook kan destabiliseren. Het heeft er alle schijn van dat we momenteel in een overgangsfase tussen verschillende waarheidsregimes zitten - of al in een post-waarheidsregime terecht zijn gekomen. Het vertrouwen in de instituties die in de moderniteit werden gerekend tot de poortwachters van de waarheid - wetenschap, universiteiten, media, politiek - is sterk gedaald. Niemand geniet nog het privilege als legitieme en betrouwbare kennisproducent te worden gezien. De traditionele poortwachters worden aan alle kanten voorbij gelopen door de autonome producenten van kennis en waarheid die moeiteloos een miljoenenpubliek kunnen bereiken. Aupers spreekt van een 'epistemologisch moeras' dat complotconstructies en desinformatie voedt: de postmoderne cultuur met een ironische distantie tot waarheidsclaims van autoriteiten biedt volop ruimte aan eigen, alternatieve interpretaties van de werkelijkheid.¹⁹ Ook de waarheid is geïndividualiseerd. Epistemologie is vervangen door I-pistemologie: kennis afkomstig van officiële instituties en deskundigen wordt gewantrouwd en vervangen door de waarheid die voortkomt uit individuele

---

¹⁶ N. Holm, 'Conspiracy Theorizing Surveillance: Considering Modalities of Paranoia and Conspiracy in Surveillance Studies', *Surveillance & Society* 7.1 (2009) 36-48: 39.

¹⁷ Daniele Lorenzini: 'What is a Regime of Truth?', *Le foucauldien*, 1/1 (2015) 1-5.

¹⁸ Van Buuren, *Doelwit Den Haag*.

¹⁹ S. Aupers, 'Everything is connected. Naar een sociologie van paranoia en complottheorieën', *Sociologische Gids* 49.3 (2002) 313-326: 318.

ervaringen, opinies en gevoel. Het ‘zelf’ als bron en scheidsrechter van de waarheid: ‘The truth is *in there*’.²⁰

Sommige wetenschappers zien het post-waarheidstijdperk als de onvermijdelijke uitkomst van een grotere ‘epistemische democratie’, mogelijk gemaakt doordat het publiek meer toegang kreeg tot zowel informatiebronnen als instrumenten van kennisproductie. De oude epistemische hiërarchieën werden stapje voor stapje ontmanteld en dat is niet per definitie slecht of verontrustend. Er is wel behoefte aan nieuwe creatieve mechanismen om leken en deskundigen met elkaar in gesprek te laten komen en blijven. Zo bepleitte Harambam onlangs de instelling van ‘*deliberative citizen knowledge platforms*’ waarin deskundigen en leken gezamenlijk de kwaliteit van kennis en informatie bediscussiëren. ‘Zulke representatieve organen zullen meer legitimiteit en epistemische diversiteit genieten om om te gaan met complottheorieën en het grotere maatschappelijke conflict over waarheid en kennis dat ze representeren.’²¹

Andere wetenschappers zijn vooral bezorgd en spreken over ‘epistemologische populisme’, waarin ideeën als de ‘*wisdom of the crowd*’ ertoe leiden dat lekenkennis belangrijker wordt gevonden dan kennis geproduceerd door deskundigen. Volgens Numerato e.a. loopt dit makkelijk over in complotdenken waarbij de overtuiging postvat dat de gewone mensen worden misleidt door ‘de’ elite.²² Het ‘waarheidsverval’ zou ertoe leiden dat de publieke discussie erodeert, de politiek verlamd raakt, het electoraat vervreemdt en afhaakt en nationaal beleid wispelturig wordt.²³

---

²⁰ L. Van Zoonen, ‘Epistemology: Changing truth claims in popular and political culture’, *European Journal of Communication* 27.1 (2012) 56-67: 57.

²¹ J. Harambam, ‘Against modernist illusions: why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories’, *Journal for Cultural Research* 25.1 (2021) 104-122.

²² D. Numerato, L. Vochocová, V. Štětka et al., ‘The vaccination debate in the "post-truth" era: social media as sites of multi-layered reflexivity’, *Sociology of Health and Illness* 41.1 (2019) 82-97.

²³ J. Kavanagh and M.D. Rich, *Truth Decay* (Rand 2018).

Feiten en narratieven

Wat betekent dit alles voor de wetenschap en specifiek voor de geschiedwetenschap? Historici zijn bij uitstek geschikt om complottheorieën te onderzoeken, stelt Adriaan van Veldhuizen in zijn bijdrage. Niet omdat ze een exclusieve verhouding tot de waarheid bezitten. Goede geschiedschrijving, stelt Van Veldhuizen, doet recht aan de waarheid, maar is meer dan de opsomming van onweerlegbaarheden: het gaat om de ordening van die feiten, om de analyse ervan en om de causaliteit die met hopelijk steekhoudende argumenten wordt gesuggereerd. En juist omdat historici zich bewust zijn van dit samenspel van feiten en narratieven, het besef dat de feiten en het verhaal twee verschillende dingen zijn, zijn ze bij uitstek in staat de verhaalstructuren in complottheorieën te ontwarren. Bovendien zijn historici getraind om als ‘contextuele begrijpers’ sociale, culturele, economische en politieke ontwikkeling in hun complexiteit te doorgronden hetgeen haaks staat op het complotidee dat historische gebeurtenissen het gevolg zijn van de kwaadwillende intenties van een relatief select gezelschap samenzweersers.

Maar historici lijken wél op complotdenkers, besluit Van Veldhuizen. Ze bestuderen beiden processen die niet (meer) waarneembaar zijn en kiezen ervoor om hun ideeën in verhalende vorm over het voetlicht te brengen. ‘Dat leidt in beide gevallen tot debat over een betwistbaar samenspel van feiten, interpretaties en claims over causaliteit.’ Het verschil is echter dat historici - en andere wetenschappers - hun bevindingen altijd tussen haakjes (moeten) zetten omdat het per definitie om tijdelijke waarheden gaat, die bekritiseerd kunnen en mogen worden.²⁴ ‘Historici’, beargumenteert Van Veldhuizen, ‘kunnen zich vooreerst van complotdenkers onderscheiden door hun eigen feilbaarheid, hun kwetsbare epistemologische positie te onderkennen als een kracht.’

Naast zestien miljoen bondscoaches kent Nederland inmiddels ook zestien miljoen virologen en epidemiologen. Disruptief en gevaarlijk epistemisch populisme of noodzakelijke en onvermijdelijke epistemische democratisering? Vloek of zegen? De jury is zich nog aan het beraden. Het is in ieder geval noodzaak om complottheorieën te willen en kunnen begrijpen in al hun historische en contextuele gelaagdheid in plaats van ze af te doen

---

²⁴ Zie ook de lezing van Jelle van Buuren voor de Amsterdamse Spinozakring: ‘Strijd om de waarheid. Complotdenken en delegitimering van de politiek’. <https://www.amsterdamsespinozakring.nl/spinozadag>.

als manifestaties van onwetendheid, waan of bedrog. Smallman stelt dat de wetenschap zich serieus moet verdiepen in complottheorieën.²⁵ Onderricht in de functies, aantrekkingskracht en deels materiële gegrondheid van complottheorieën zou onderdeel moeten zijn van onder meer communicatiestudies, psychologie, sociologie, antropologie en gezondheidswetenschappen. Dat noopt, zoals dit themanummer laat zien, tot een multidisciplinaire aanpak waarin de geschiedwetenschap zeker niet mag ontbreken.

---

²⁵ S. Smallman, 'Conspiracy Theories and the Zika Epidemic', *Journal of International and Global Studies* 9.2 (2018) 2-14.

Romeins nepnieuws ten tijde van Eusebius? De *Handelingen* van Pontius Pilatus als documentaire fictie¹

Laurens Tacoma, Peter Burger en Indira Huliselan

‘De *Handelingen* die zijn vervalst om ons te schande te maken.’² Zo beschrijft Eusebius van Caesarea, de invloedrijke christelijke historicus uit de vroege vierde eeuw n.C., de *Handelingen* van de Romeinse gouverneur Pontius Pilatus. Eusebius gaat niet in op de inhoud, maar het document kan worden voorgesteld als een rechtbankverslag van de dialoog tussen Jezus en Pilatus tijdens Jezus’ proces. In de versie van het rapport waar Eusebius over klaagt, zouden de christenen in een slecht daglicht zijn gezet. Eusebius stelt in zijn *Kerkgeschiedenis* dat de antichristelijke vervalsingen op last van de keizer overal in het Romeinse Rijk werden opgehangen als onderdeel van de christenvervolgingen die aan het eind van de derde en het begin van de vierde eeuw plaatsvonden.³ De valse *Handelingen* zouden zelfs zijn ingezet als schooltekst. Kinderen moesten dit rabiaat antichristelijke document uit het hoofd leren ‘in plaats van de gebruikelijke lessen’.⁴ Eusebius doet dan ook veel moeite om met feitelijk bewijsmateriaal het document onderuit te halen.⁵

Eerder in zijn boekwerk bespreekt Eusebius de in zijn ogen ware versie van de door de christenvervolgers vervalste *Handelingen*. In een officieel verslag van Pilatus aan keizer Tiberius, waarin Pilatus over zijn dialoog met Jezus’ rapporteert, zou de gouverneur zo positief hebben bericht over de wonderen van Jezus dat de keizer overtuigd raakte van het christelijke gedachtegoed. Volgens Eusebius stuurde Tiberius Pilatus’ rapport door aan

---

¹ Dit artikel is het resultaat van een intensief research traineeship (februari-november 2021) aan de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Leiden. Het project betrof een cross-over tussen de disciplines van Oude Geschiedenis en Media Studies. Wij bedanken graag Anne Vorwald voor haar waardevolle bijdrage aan de start van het project. Ook danken wij de redactie van *Leidschrift*, dr. Renske Janssen, Marijke Kooijman, Marianne Bakker, Eden Dijkstra, Joëlle Kraaijeveld en Janis Oomen voor het meelesen en het leveren van commentaar.

² Eus., *H.E.* 9.7.1 τὰ ἐφ’ ὅβρει πλασθέντα ὑπομνήματα. Alle vertalingen zijn van eigen hand.

³ Eus., *H.E.* 9.5.1.

⁴ Eus., *H.E.*, 9.5.1 ἀντὶ μαθημάτων. Zie ook 9.7.1.

⁵ Eus., *H.E.* 1.9.2-4.

de senaat, die enkel vanwege formaliteiten weigerde Jezus als God te erkennen.⁶

In zowel de passages over de antichristelijke vervalsingen als in de vertelling over de rapportage aan Tiberius gebruikt Eusebius hetzelfde woord om de documenten van Pilatus aan te duiden: *hypomnemata*, een technische term die gebruikt werd voor officiële rapporten zoals rechtbankverslagen. Voor hem ging het dus in beide gevallen om hetzelfde type document: het ene, de echte *Handelingen*, prochristelijk, het andere, de vervalste versie, antichristelijk. Ondanks Eusebius' overtuiging van de waarheid van de prochristelijke *Handelingen*, is de authenticiteit van beide versies, antichristelijk en prochristelijk, zeer onwaarschijnlijk.⁷ Beide kunnen als vervalsing worden aangemerkt.

De documenten zelf zijn niet bewaard gebleven, maar Eusebius' beschrijvingen tonen dat ze onderdeel waren van een heftige polemiek.⁸ Eusebius had daarin als christen zelf een belang: hij beschreef ze niet op neutrale wijze, maar zette de verschillende versies van de *Handelingen* op een strategische manier in voor zijn geschiedenis van het christendom, waarin hij het christendom prijst en legitimeert. De reden daarvoor is duidelijk. In de tijd waarin Eusebius schreef, had de positie van de kerk een radicale transformatie ondergaan. Met de bekering van keizer Constantijn de Grote had het christendom, tot voor kort een vervolgd religie, een geprivilegieerde positie verworven. Deze nieuwe positie van de christenen werd echter niet zomaar door iedereen geaccepteerd en ging gepaard met een ware *war of words*. Officiële documenten werden gemanipuleerd tot wat wij hier aanduiden als 'documentaire ficties'.

---

⁶ Eus., *H.E.* 2.2.1-2 en 2.2.6. Eusebius wendt de onwil van de senaat onmiddellijk ten positieve van het christendom en stelt dat Pilatus' rapport in feite werd afgewezen omdat de goddelijke boodschap geen menselijke bekrachtiging nodig zou hebben.

⁷ Zie A.-C. Baudoin, 'Truth in the Details: The Report of Pilate to Tiberius as an Authentic Forgery', in: E.P. Cueva en J. Martínez (eds.), *Splendide Mendax. Rethinking Fakes and Forgeries in Classical, Late Antique, and Early Christian Literature* (Groningen 2016) 219-38.

⁸ Wat echter wel overgeleverd is, zijn latere prochristelijke *Handelingen* uit de late vierde en vijfde eeuw. Zie Baudoin, 'Truth in the Details', 226-34. Baudoin beargumenteert overtuigend dat de latere, prochristelijke *Handelingen* zijn vervaardigd in respons op Eusebius en zijn hekeling van de antichristelijke vervalsing. Wij laten ze in onze analyse verder buiten beschouwing, maar het is goed mogelijk dat deze latere versies elementen van de verloren gegane eerdere versies bevatten.

Het circuleren van gemanipuleerde documenten en de manier waarop Eusebius daarmee omgaat, vertoont verwantschap met het ‘fake news’ van onze tijd. Sinds de opkomst van het internet is het voor mensen buiten gevestigde journalistieke organisaties veel makkelijker geworden om nieuws te verspreiden. Een deel van deze berichten is bewust gemanipuleerd en dit ‘nepnieuws’ kan onderwerp worden van verdere polemiek. Daarnaast wordt het label ‘fake news’ toegepast als retorisch middel om tegenstanders verdacht te maken en het monopolie op de waarheid te claimen.⁹ Omdat de woorden ‘nepnieuws’ en ‘fake news’ zo sterk gepolitiseerd zijn, zullen wij ze in wat volgt niet gebruiken als analytische termen, maar in plaats daarvan het neutralere begrip ‘desinformatie’ hanteren.

Voorals sinds de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016, waarin toenmalig kandidaat Donald Trump van de uitroep ‘*fake news!*’ zijn lijfspreuk maakte, is er een groot aantal studies verschenen over dit verschijnsel. Er zijn daarbij verschillende categoriseringën voorgesteld.¹⁰ Het is zinvol om bewuste misleiding (*desinformatie*) te onderscheiden van onbedoelde fouten (*misinformatie*). Niet alle onjuiste berichten zijn desinformatie en niet alles wat desinformatie wordt genoemd, valt binnen de bovenstaande omschrijving. Het gaat om berichten die dezelfde vorm hebben als nieuws, maar een ander productieproces en/of motief hebben voor hun verspreiding,¹¹ of om valse claims die gepresenteerd worden als traditioneel nieuws met de intentie om te misleiden.¹²

Uit dit vluchtige overzicht blijkt al dat wat onderzoekers van nu aanduiden als desinformatie verwant is met wat Eusebius beschrijft: de intentie om te misleiden door middel van gefabriceerde informatie in een gezaghebbend format is ook terug te vinden in de laat-antieke documentaire ficties. In beide gevallen gaat het om de manipulatie van een gezaghebbend genre: nieuwsartikelen nu, *Handelingen* toen. Daarnaast geldt dat Eusebius de

---

⁹ J.L. Egelhofer en S. Lecheler, ‘Fake News as a Two-dimensional Phenomenon: A Framework and Research Agenda’, *Annals of the International Communication Association* 43 (2019) 97-116.

¹⁰ E.C. Tandoc Jr., Z.W. Lim en R. Ling, ‘Defining “Fake News”. A Typology of Scholarly Definitions’, *Digital Journalism* 6 (2018) 137-153 onderscheiden drie groepen: gefabriceerd nieuws en gemanipuleerde foto’s; satire en parodie, beide in de vorm van nieuws, maar zonder waarheidspretentie; en reclame/PR en propaganda.

¹¹ D.M.J. Lazer e.a., ‘The Science of Fake News’, *Science* 359 (2018) 1094-1096.

¹² N. Levy, ‘The Bad News About Fake News’, *Social Epistemology Review and Reply Collective* 6 (2017) 20-36.

gemanipuleerde teksten en claims over de (on)betrouwbaarheid daarvan inzet maakte van zijn betoog, net zoals hedendaagse makers beschuldigingen over desinformatie gebruiken voor hun eigen agenda.

Een comparatieve benadering

Uitingen die sterke verwantschap vertonen met wat nu bij een breed publiek bekend staat als ‘nepnieuws’ bestaan al veel langer dan het sociale medialandschap van de eenentwintigste eeuw. Ze zijn ook al meermaals aangehaald in de wetenschappelijke literatuur, maar meestal beperkt de bespreking zich tot weinig meer dan anekdotische voorbeelden.¹³ Wat ontbreekt, is een meer diepgravende analyse waarbij een historische casus wordt getoetst aan het hedendaagse concept desinformatie.

Comparatief onderzoek naar desinformatie vervult twee doelen: een historische casus belichten met behulp van theorie over desinformatie en bijdragen aan de kennis over het huidige maatschappelijke probleem. Verschillende onderzoekers betogen dat hedendaagse desinformatie een uniek fenomeen is.¹⁴ Inderdaad zijn er wat betreft verspreidingswijze, volume en omloopsnelheid serieuze verschillen tussen hedendaagse desinformatie en

---

¹³ J. Posetti en A. Matthews, *A Short Guide to the History of ‘Fake News’ and Disinformation* (Washington, DC, 2018) geven een historische tijdlijn van ‘nepnieuws’. Deze begint bij 44 v.Chr., maakt daarna een enorme sprong naar 1450 en vervolgens naar de periode vanaf de negentiende eeuw. De auteurs verantwoorden niet in hoeverre deze gevallen verschillen van hedendaagse voorbeelden of waarom is gekozen voor deze selectie. J.M. Burkhardt, ‘History of Fake News’, *Library Technology Reports* 53 (2017) 5-8 bespreekt hoe het medialandschap is veranderd en stelt dat dat er waarschijnlijk al ‘nepnieuws’ is sinds mensen samenleven in groepen, maar gaat verder niet in op de aard van deze verschijnselen. P. Ortoleva, ‘Canards, Fausses Nouvelles, Paranoid Style. Classic authors for an emerging phenomenon’, in: J.E. Katz en K.K. Mays (eds.), *Journalism and Truth in an Age of Social Media* (New York 2019) 119-132 vindt eclectische, maar bruikbare inzichten in het werk van Hofstadter over ‘*the paranoid style*’ in de Amerikaanse politiek, in een studie van de historicus Bloch over geruchten in de Eerste Wereldoorlog, en in negentiende-eeuwse literatuur over ‘*canards*’ in kranten en pamfletten, maar gaat niet verder terug dan het begin van de negentiende eeuw.

¹⁴ C. Wardle, ‘Information Disorder: The Essential Glossary’, *Harvard, MA: Shorenstein Center on Media, Politics, and Public Policy, Harvard Kennedy School* (July 2018) 10.

gemanipuleerde teksten in eerdere perioden. Het doel is ook niet om ze aan elkaar gelijk te stellen. Maar door de uniciteit van moderne desinformatie te benadrukken, wordt het automatisch beschouwd als een bedreigender en onbeheersbaarder fenomeen. Terugkijken naar vergelijkbare historische uitingen lost moderne problemen niet op, maar creëert wel een relativering in het debat. Daarnaast kan het inzicht geven in de manier waarop historische samenlevingen zijn omgegaan met vergelijkbare problemen.

Dit artikel beoogt een dergelijk comparatief onderzoek uit te voeren aan de hand van een specifieke casus: Eusebius' opmerkingen over de *Handelingen* van Pilatus. De vraag die daarbij centraal staat is in hoeverre moderne theorie over desinformatie helpt om de *Handelingen* van Pilatus te begrijpen, zowel waar het de vervalsingen zelf betreft als de manier waarop Eusebius daarmee omgaat. We richten ons op drie kernpunten in de bestudering van desinformatie: de motieven van de makers, het format van de documenten en de relatie tussen autoriteit en authenticiteit.

De keuze voor Eusebius en de *Handelingen* van Pilatus is niet willekeurig. Tot voor kort werd het werk van Eusebius laag ingeschat. Weliswaar was hij de grondlegger van een nieuw genre geschiedschrijving, de kerkgeschiedenis, en werd hij om die reden veel bestudeerd, maar door zijn overvloedige hoeveelheid letterlijke citaten uit eerdere antieke bronnen werd hij gezien als een uittrekselmaker zonder eigen inbreng.¹⁵ Daarbij werd zijn betrouwbaarheid in twijfel getrokken en zijn historische waarde gebagatelliseerd.¹⁶ Dit beeld is de afgelopen decennia radicaal veranderd. De aandacht verschoof van de betrouwbaarheid van zijn 'uittreksels' naar zijn persoonlijke motieven, naar zijn werkwijze en naar de historische context waarin hij opereerde. Een eerste poging om Eusebius te begrijpen vanuit moderne mediatheorie stamt van voor het fake news-tijdperk: in 1999 betoogde Mendels dat Eusebius zich in bepaalde opzichten gedroeg als een moderne journalist. Hij was zich meer dan de traditionele antieke historici bewust van zijn lezerspubliek, maar tegelijkertijd zou hij in veel opzichten niet voldoen aan moderne journalistieke normen.¹⁷ Terugkijkend is Mendels'

---

¹⁵ Zie als een van de vroege representanten van deze visie: F.J. Foakes Jackson, *Eusebius Pamphili, Bishop of Caesarea in Palestine and First Christian Historian: A Study of the Man and His Writings: Five Essays* (Cambridge 1933).

¹⁶ Zie bijvoorbeeld R.M. Grant, 'The Case Against Eusebius: Or, Did the Father of Church History Write History?', *Studia Patristica* 12 (1975) 413-421.

¹⁷ D. Mendels, *The Media Revolution of Early Christianity: An Essay on Eusebius's Ecclesiastical History* (Grand Rapids, MI. 1999).

benadering eerder interessant dan geslaagd. Veel productiever is het om wat ook Mendels zag als slordigheid of nalatigheid te zien als bewuste keuze: een strategie ten behoeve van zijn eigen agenda.¹⁸ Eusebius had als bisschop en geschiedschrijver onder Constantijn de Grote een cruciale rol en bood op geheel eigen wijze een zeer selectief narratief van de ontwikkeling van het christendom. Dat deed hij ook toen hij de documentaire ficties over Pilatus inzette in zijn betoog. Pilatus vormde een sleutelfiguur in de discussie over de relatie tussen het christendom en de staat en was daarmee essentieel voor de christelijke collectieve zelfdefinitie. De vervalste documenten, prochristelijk en antichristelijk, waren daarom voor Eusebius cruciaal.

Sociale en ideologische motieven

Om het ontstaan en de verspreiding van hedendaagse valse nieuwsberichten te begrijpen, is het zinvol om de producenten te onderscheiden van de verspreiders.¹⁹ Beiden kunnen gedreven worden door verschillende motieven. De beruchte Macedonische nepnieuwsproducenten bijvoorbeeld mikten vanaf 2016 uit financiële overwegingen met pro-Trumpnieuws op een Amerikaans publiek, zonder zelf betrokken te zijn bij de Amerikaanse verkiezingen. Amerikaanse Trumpaanhangers verspreidden webkoppelingen naar de Macedonische websites omdat ze die zagen als wapen in de politieke strijd, niet om er geld mee te verdienen. En om het beeld verder te compliceren: een deel van de Amerikaanse Facebookgebruikers die de webkoppelingen naar de webpagina's verder verspreidden, waren in werkelijkheid valse gebruikersprofielen van Macedoniërs.²⁰

Naast financiële en ideologische motieven om desinformatie te verspreiden, onderscheiden onderzoekers bovendien psychologische en

---

¹⁸ Zie bovenal J. Corke-Webster, *Eusebius and Empire. Constructing Church and Rome in the Ecclesiastical History* (Cambridge 2019) 8-9.

¹⁹ C. Wardle en H. Derakhshan, *Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making* (Straatsburg 2017).

²⁰ P. Burger en M. Schenk, 'De Kumanovo-Connectie: Macedonische spam clans verdienen aan nepnieuws over moslims en migranten', *Nieuwscheckers.nl* (online gepubliceerd 18-01-2019). <https://nieuwscheckers.nl/de-kumanovo-connectie-macedonische-spam-clans-verdienen-aan-nepnieuws-over-moslims-en-migranten/>.

sociale motieven.²¹ De psychologische persoonlijkheidskenmerken die een rol spelen, zijn wegens een gebrek aan bronnen voor onze historische vergelijking niet relevant, de sociale wel. Uit verschillende studies blijkt dat gebruikers van sociale media onjuiste berichten met anderen delen om uit te drukken dat ze een bepaalde partij of stroming aanhangen. Ze doen dat onafhankelijk van hun perceptie van de betrouwbaarheid van die berichten.²² Zo maken gefabriceerde nieuwsberichten deel uit van het retorische wapenarsenaal in de hedendaagse politiek. Het is een middel om het karakter van de tegenpartij, inclusief de daarmee geassocieerde nieuwsmedia ('leugenpers', 'kartelmedia', 'fake news') en kennisinstututen te devalueren en de eigen autoriteit te vergroten, bijvoorbeeld door het promoten van alternatieve nieuws- en kennisbronnen.

In de oudheid zijn sociale motieven moeilijk te onderscheiden van ideologische motieven, aangezien sociale markeringen als status en religie een grote rol speelden in kwesties van macht en politiek.²³ We zien sociaal-ideologische motieven terugkomen in de tekst van Eusebius: via hem leren we over antichristelijke documenten die in het kader van de grote christenvervolgingen wijd zouden zijn verspreid. Volgens hem dienden de documenten ter ondersteuning van deze gruwelijke praktijken en werden ze als wapen ingezet om de christenen in diskrediet te brengen. Toen Constantijn de Grote tot keizer werd benoemd, transformeerde de christelijke kerk in het Romeinse Rijk van een paria naar een van de centrale instituten in de maatschappij. In het Romeinse milieu van sociale competitie werden de christenen plotseling een niet te onderschatten schakel en Eusebius speelt hier strategisch op in. Hij grijpt de evoluerende positie van het christendom aan om de zijns inziens 'ware' *Handelingen* af te zetten tegen de 'valse' *Handelingen* uit een tijd waarin de spanningen het grootst waren. De

---

²¹ Wardle en Derakhshan, *Information Disorder*, 35-6.

²² S. Altay, E. De Araujo en H. Mercier, "If this account is true, it is most enormously wonderful": Interestingness-if-true and the Sharing of True and False News', *Digital Journalism* (online gepubliceerd 24-8-2021) 1-22; M. Osmundsen e.a., 'Partisan Polarization Is the Primary Psychological Motivation behind Political Fake News Sharing on Twitter', *American Political Science Review* 115 (2021) 999-1015.

²³ C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire* (Berkeley 2000) 79.

daadwerkelijke makers van beide documenten zijn niet te achterhalen, maar de belanghebbende groepen zijn evident.

In het geval van de verschillende typen *Handelingen* rijst de vraag wie reageerde op wie. De eerste verwijzingen naar een prochristelijke versie dateren uit omstreeks 200 n.Chr., toen Justinus de Martelaar deze als bron aanhaalde in zijn *Apologie aan keizer Antoninus Pius*.²⁴ Rond dezelfde tijd haalt ook de vroege kerkvader Tertullianus in zijn *Apologeticum* de *Handelingen* aan. Hij ging in op de oorsprong van deze *Handelingen* en zijn beschrijving van de rapportage van Pilatus aan keizer Tiberius wordt geciteerd door Eusebius. De prochristelijke versie moet dus ergens voor het einde van de tweede eeuw in omloop zijn gebracht. De antichristelijke versie wordt pas voor het eerst genoemd bij Eusebius, die deze plaatst in de context van de grote christenvervolgingen aan het begin van de vierde eeuw.²⁵ De inhoud en de chronologie suggereren dat het gaat om een respons op de prochristelijke *Handelingen*, gemaakt ten tijde van een opkomend prochristelijk sentiment en ingezet om de christenvervolgingen te legitimeren. De antichristelijke vervalsing is dus een reactie op een prochristelijke vervalsing. Beide worden vervolgens strategisch ingezet door Eusebius om zijn narratief te ondersteunen.

Hoewel de reconstructie van de inhoud abstract blijft, noemt Eusebius wel degelijk een schuldige aan de antichristelijke vervalsingen: 'Maximinus, de tiran van het Oosten, goddeloos als geen ander, en die de grootste vijand was

---

²⁴ Jus., *1A*. 35.9: καὶ ταῦτα ὅτι γέγονε δύνασθε μαθεῖν ἐκ τῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου γενομένων ἄκτων, 'En dat deze zaken gebeurden, kun je leren uit de *Handelingen* van Pontius Pilatus.' Zie ook 48.3. Het is onzeker of Justinus de *Handelingen* daadwerkelijk heeft gezien of dat zijn verwijzing enkel rust op een aanname dat de documenten bestonden; zie F. Scheidweiler, 'The Gospel of Nicodemus: Acts of Pilate and Christ's Descent into Hell', in: W. Schneemelcher (ed.), *New Testament Apocrypha, I: Gospel and Related Writings* (Engelse vertaling door R.McL. Wilson; Cambridge 1991) 501-536, aldaar 501.

²⁵ Zie verder G.A. Cecconi, 'Hypomnemata di Pilato e indottrinamento nella scuola di Massimino Daia. A proposito di Eus. H.E. IX 5,1; IX 7,1', in: G. Agosti en D. Bianconi (eds.), *Pratiche didattiche tra centro e periferia nel Mediterraneo Tardoantico. Atti del convegno internazionale di studio. Roma, 13-15 Maggio 2015* (Spoleto 2019) 25-46, aldaar 37-42 voor mogelijke andere verwijzingen in antieke bronnen die de antichristelijke *Handelingen* ook rond dezelfde tijd plaatsen.

van vroomheid jegens de God van allen.²⁶ Maximinus was een van de keizers van de tetrarchie, ofwel de vierkeizerregering, en zou met ijzeren hand hebben geheerst over het oosterse deel van het Romeinse Rijk. Zijn onderdanen vervalsten de *Handelingen*, zo vertelt Eusebius, zowel met zijn persoonlijke toestemming als om hem te behagen.²⁷

Eusebius is de eerste die zich heeft gewaagd aan een geschiedenis van de christenen, een langdurig gehekelde groep die zich lang onderaan de maatschappij had bevonden. Met zijn werk formuleert Eusebius een collectieve identiteit voor de christenen. Hij legitimeert hun bestaansrecht opmerkelijk genoeg met wat Corke-Webster een ‘*narrative of protection*’ noemt: ‘He not only suggested that Christianity had been of importance in the Roman world from its birth but also maintained that its interests had always been aligned with those of Rome. Good relations were thus not just the starting point but also the norm.’²⁸ Sociale en ideologische motieven komen weer samen in Eusebius’ doel van legitimering. Hij verheft het christendom naar een hoge positie door het te verweven met de gevestigde Romeinse geschiedenis. Zijn narratief staat in dienst van de legitimatie van het christendom waardoor hij selectief is in wat hij benadrukt. Dat gaat zover dat hij de twee zaken die vanuit de hedendaagse optiek het fundament van het christendom vormen, de kruisdood van Jezus en de bekering van Paulus, nauwelijks bespreekt en in plaats daarvan wel uitgebreid ingaat op de *Handelingen* van Pilatus.

Eusebius baseert zijn vertelling van de prochristelijke rapportage van Pilatus aan keizer Tiberius op de woorden van de vroege kerkvader Tertullianus. Deze stelde dat het verhaal van Jezus aan de keizer werd gerapporteerd door Pilatus, die, opvallend genoeg, zelf al heimelijk christen zou zijn geworden. De keizers zouden dat ook zijn als ze geen keizer waren, of als keizers christen konden zijn, zo redeneerde Tertullianus.²⁹ Eusebius

---

²⁶ Eus., *H.E.* 9.1.1: ... Μαξιμῖνος, ὁ ἐπ’ ἀνατολῆς τύραννος, δυσσεβέστατος εἰ καὶ τις ἄλλος, καὶ τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων θεὸν εὐσεβείας πολεμιώτατος γεγονώς ....

²⁷ Eus., *H.E.* 9.4.3 en 9.5.1.

²⁸ Corke-Webster, *Eusebius and Empire*, 250.

²⁹ Tert., *Ap.* 21.24. Het gerapporteerde verhaal wordt voorafgaand in 21.17-23 geparafraseerd: Jezus wordt vanwege zijn geringe afkomst aangezien voor magiër. Zijn wonderen en lessen roepen veel weerstand op bij de joden, die hem bij Pontius

kies ervoor Tertullianus bijna volledig te citeren, maar laat Pilatus' vermeende bekering achterwege.³⁰ Dit blijkt later van pas te komen, wanneer hij vertelt over Pilatus' zelfmoord: 'Het is het waard op te merken dat de traditie verhaalt dat diezelfde Pilatus, degene uit de tijd van onze Redder, in de dagen van Caius, waarover we hebben gesproken, in zo'n grote ellende verviel, dat hij uit dwang zijn eigen moordenaar werd en de wreker door zijn eigen hand, want de goddelijke gerechtigheid, zo schijnt het, kwam snel. Zij die de Olympiaden van de Grieken tegelijk met de gebeurtenissen in die tijd hebben opgeschreven, vermelden dit.'³¹ Hij positioneert Pilatus nu eens als een bewonderaar van Jezus die met zijn rapport een keizer prochristelijk kan maken en dan weer als een ellendeling onderhevig aan goddelijke gerechtigheid. Eusebius selecteert wat hem – en bovenal de sociale positie van het christendom – het beste uitkomt.

Eusebius kent de vervalste *Handelingen* grote invloed toe en vertelt uitvoerig over de praktijk: ze werden wijd verspreid door het hele rijk, overal opgehangen en als lesmateriaal ingezet. Kinderen hebben het document zelfs uit hun hoofd moeten leren, zo beweert Eusebius niet één, maar twee keer.³² Over de betrouwbaarheid van deze beweringen valt echter te twisten. Dat de *Handelingen* in het onderwijs werden ingezet, is zeer onwaarschijnlijk.³³ Het Grieks-Romeinse schoolsysteem had een vast curriculum dat voornamelijk bestond uit grammatica en retorica. Het memoriseren van officiële documenten was hier geen onderdeel van. Toch kan men begrijpen waarom Eusebius hier zo op hamert: het corrumperen van de jeugd werd reeds in de

---

Pilatus aanklagen en hem laten kruisigen. Na zijn dood verrijst hij op de derde dag en predikt 40 dagen onder zijn discipelen in Galilea. Zie ook Tert., *Ap.* 5.2.

³⁰ Eus., *H.E.* 2.2.1 en 2.2.6.

³¹ Eus., *H.E.* 2.7.1: οὐκ ἄγνωστὸν δὲ ἄξιον ὡς καὶ αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν ἐπὶ τοῦ σωτῆρος Πιλάτου κατὰ Γάϊον, οὗ τοὺς χρόνους διέξιμεν, τοσαύταις περιπεσεῖν κατέχει λόγος συμφοραῖς, ὡς ἐξ ἀνάγκης αὐτοφονευτὴν ἑαυτοῦ καὶ τιμωρὸν αὐτόχειρα γενέσθαι, τῆς θείας, ὡς ἔοικεν, δίκης οὐκ εἰς μακρὸν αὐτὸν μετελθούσης. ἱστοροῦσιν Ἑλλήνων οἱ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα τοῖς κατὰ χρόνους πεπραγμένοις ἀναγράψαντες. De zorg die Eusebius besteedt aan het beschrijven van zijn bron is opvallend, aangezien de authenticiteit van een dergelijke bron te betwijfelen valt. Een dergelijke bron is tot nu toe niet ontdekt, noch is deze elders vermeld.

³² Eus., *H.E.* 9.5.1 en 9.7.1.

³³ Vergelijk voor de omgekeerde visie (maar zonder duidelijke argumenten) Cecconi, 'Hypomnemata di Pilato', 30 ('Eusebio non inventa, cioè è fuori questione') en 34.

oudheid niet licht bevonden.³⁴ Zoals desinformatie bijvoorbeeld bij verkiezingen wordt gebruikt om de een te begunstigen en de ander in diskrediet te brengen,³⁵ gebruikt Eusebius het bestaan van de antichristelijke documentaire ficties om de christenen als onschuldige slachtoffers neer te zetten en de vervalsers te demoniseren. Daarbij vertelt Eusebius dat zij werden geleid door een keizer die vijandig stond tegenover elke Romein, waardoor de demonisering van de tegenstanders van de christenen wordt versterkt door een bijkomende de-romanisering.

Een misleidend format

Hedendaagse desinformatie bootst vaak het format na van bronnen en genres die voor het beoogde publiek gezaghebbend zijn. Het kan daarbij gaan om het kopiëren van logo en huisstijl van gerespecteerde nieuwsmedia en kennisinstituten, maar ook om vervalste citaten, *deepfake* video's en met Photoshop bewerkte foto's. Websites met gefabriceerde berichten gebruiken de conventies van reguliere nieuwsmedia. Als we 'nieuws' ook opvatten als informele, dringende boodschappen over actuele dreigingen en ontwikkelingen komt daar nog een factor bij: dezelfde valse berichten worden verspreid op sociale media, waarbij de producenten ook gebruik kunnen maken van valse gebruikersprofielen met gestolen of computer gegenereerde profielfoto's en valse namen.³⁶

Die nabootsing is zelden perfect, en een groeiend aantal studies probeert de vorm- en inhoudskenmerken te achterhalen waarmee desinformatie zich onderscheidt van het reguliere nieuws waarop het

---

³⁴ Een bekend voorbeeld is de veroordeling van Socrates, die in 399 v.Chr. werd veroordeeld voor goddeloosheid en het corrumperen van de jeugd.

³⁵ H. Allcott en M. Gentzkow, 'Social Media and Fake News in The 2016 Election', *Journal of Economic Perspectives* 31 (2017) 211-236.

³⁶ Zie bijvoorbeeld P. Burger en M. Schenk, 'De Kumanovo-Connectie: Macedonische spam clans verdienen aan nepnieuws over moslims en migranten', *Nieuwscheckers* (online gepubliceerd op 18-01-2019) <https://nieuwscheckers.nl/de-kumanovo-connectie-macedonische-spam-clans-verdiene-aan-nepnieuws-over-moslims-en-migranten/>; P. Burger, 'Campagne tegen Papoea-activisten mikt met nepaccounts ook op Nederland', *Nieuwscheckers* (online gepubliceerd op 10-11-2020) <https://nieuwscheckers.nl/campagne-tegen-papoea-activisten-mikt-met-nepaccounts-ook-op-nederland/>.

parasiteert. Een recent literatuuroverzicht noemt als indicatoren voor ‘*intentionally deceptive news*’, zowel in nieuwsmedia als op sociale media, onder meer een sterke partijdigheid, die in het onderzochte materiaal vooral naar politiek rechts is gericht; het appelleren aan negatieve emoties (met name woede en angst); en lange, sensationele koppen.³⁷

Ook de prochristelijke en antichristelijke *Handelingen* die Eusebius aanhaalt, bootsten een gezaghebbende format na om authenticiteit te suggereren, namelijk dat van officiële rapporten. Eusebius gebruikt hiervoor een technische term: *hypomnemata*. Deze officiële rapporten bestonden normaal gesproken uit verslagen van (justitiële) dialoog die letterlijk geciteerd werd.³⁸ Zo kan de inhoud van de *hypomnemata* van Pilatus worden voorgesteld als de dialoog tussen Jezus en Pilatus tijdens Jezus’ proces. In de prochristelijke versie wordt Pilatus klaarblijkelijk tijdens de ondervraging overtuigd van Jezus’ goddelijkheid, wat Tiberius in de rapportage zou hebben teruggelaten. Eusebius verwijst naar Tertullianus voor de inhoud van dit strafrechtelijke verslag, dat zou bestaan uit het verhaal van Jezus’ opkomst tot zijn wederopstanding, maar hoewel Tertullianus enkel spreekt van een rapportage die wordt ‘verkondigd’, en daarmee in het midden laat of het om een schriftelijk bericht gaat, interpreteert Eusebius de rapportage als een document.³⁹ Klaarblijkelijk waren voor Eusebius officiële documenten zoals *hypomnemata* de gangbare vorm voor dergelijke rapportages. Opvallend is echter dat Eusebius niet veel loslaat over de uiterlijke vorm en *formalia* van de documenten, waardoor alleen kan worden aangenomen dat deze algemeen bekend waren.

In de eerste vijf eeuwen n.Chr. stonden geschreven documenten aan de basis van alle interactie tussen de staat, bestuurders en bevolking en waren zij cruciaal voor het vormen van relaties. Er was een continue stroom van geschreven interactie tussen sociale groepen, officiële beambten en de keizer, wat het onderscheiden van authentieke en vervalste documenten niet eenvoudig maakte. Er waren archieven in het Romeinse Rijk, maar in de praktijk was het moeilijk hierin iets terug te vinden, laat staan om de echtheid

---

³⁷ A. Damstra e.a., ‘What Does Fake Look Like? A Review of the Literature on Intentional Deception in the News and on Social Media’, *Journalism Studies* (published online on 29-09-2021) 1-17.

³⁸ N.V. Popov-Reynolds, ‘Commentarii and Hypomnemata’, in: R.S. Bagnall, et al. (eds.), *The Encyclopedia of Ancient History* (Hoboken, NJ. 2012).

³⁹ Zie Tert., *Ap.* 5.2 en 21.24: *adnuntiata* en *nuntiavit*.

van documenten te verifiëren.⁴⁰ Dit had allerlei redenen: van de regelmatige vervanging van degenen die verantwoordelijk waren voor het archief, tot de kwetsbaarheid van het schrijfmateriaal, waardoor documenten snel vergingen. Bovendien was er geen uniforme methode om echtheid te verifiëren. Tot slot waren veel bureaucratische processen cumulatief: er kwamen wel steeds documenten bij, maar er gingen er weinig van af. Het gevolg was een berg aan teksten waarin het zeer moeilijk was de weg te vinden.⁴¹ Het vervalsen van documenten en deze als waarheid verspreiden, werd daardoor aantrekkelijk.

Eusebius beschrijft zelf de wijde verspreiding van de antichristelijke *Handelingen* ten tijde van de christenvervolgingen. Hij klaagt dat de documenten overal werden opgehangen,⁴² maar hoewel hij dit aangrijpt als een argument voor de schaamteloosheid van de vervalsers, was het in feite in lijn met de vorm van *hypomnemata*. Officiële documenten werden niet alleen opgehangen en tentoongesteld, maar door de toeschouwers actief gebruikt: ze werden gekopieerd, geciteerd en verder verspreid.⁴³ Dit gold net zo voor vervalsingen, waarvan Eusebius zelf een actief gebruiker is. Hoewel we enkel Eusebius als summiere bron hebben voor de prochristelijke en antichristelijke vervalsingen van de *Handelingen*, zijn er meer voorbeelden aan te halen van documenten die werden vervalst en wijd verspreid. Een veelvuldig bestudeerd soort documentaire fictie is bijvoorbeeld de martelaarsakte. Deze vertelling waarin het dramatische einde van het leven van een prominent christelijk figuur werd beschreven, werd veelal verpakt in de vorm van officiële rechtbankverslagen. Door inversies en toe-eigeningen van

---

⁴⁰ Dit wordt expliciet genoemd in de eerste-eeuwse briefwisseling tussen gouverneur Plinius de Jongere en Keizer Trajanus, waarin Plinius de accuraatheid en authenticiteit van documenten in zijn provinciale archief betwijfelt. Hij doet de aanname dat het keizerlijk archief van meer nut zal zijn, maar uit het antwoord van Trajanus blijkt dat ook hierin documenten ontbreken. Zie Plin., *Ep.* X.LXV en LXVI.

⁴¹ Zie P. Culham, 'Fraud, Fakery and Forgery: The Limits of Roman Information Technology', *The Ancient World* 27 (1996) 172-83 en A. Houghton, 'Roman Methods of Authentication in the First Two Centuries AD', *Journal of the Society of Archivists* 31 (2010) 29-49.

⁴² Eus., *H.E.* 9.5.1 en 9.7.1. Hij voegt tevens toe dat de documenten werden verspreid als lesmateriaal op scholen, wat reeds in het vorige gedeelte van dit artikel ontkracht is.

⁴³ Zie P. Eich, 'Centre and Periphery. Administrative Communication in Roman Imperial Times', in: S. Benoist (ed.), *Rome, a City and Its Empire in Perspective* (Leiden en Boston 2012) 85-108.

documentaire conventies werd er een alternatief narratief gecreëerd om veroordeelde martelaren als helden te positioneren. In de Romeinse tijd werden veroordeelde christenen zonder uitzondering beschouwd als criminelen, die een passende en gruwelijke straf verdienden. De prochristelijke *Handelingen* die Eusebius als waarheid aanhaalt, hebben dezelfde beoogde werking als een martelaarsakte. Door een officieel rapport na te bootsen dat is opgesteld in naam van Pilatus, kon ‘de Redder Jezus’ worden verheven van een misdadiger, wiens criminele status werd bevestigd door zijn schandelijke kruisiging, naar de zoon van God erkend door de hoogste gezagsdragers van het Romeinse Rijk. Het is nogal ironisch dat deze *Handelingen* waarschijnlijk gemodelleerd zijn naar de martelaarsakten, terwijl de christelijke martelaren zelf zich in hun gedrag weer naar Jezus’ kruisdood modelleerden.⁴⁴ De antichristelijke *Handelingen* die in reactie daarop zijn verschenen, zullen ook weer gebruik hebben gemaakt van dezelfde technieken van inversie en toe-eigening en eenzelfde beroep op de autoriteit van Rome, maar met een tegenovergestelde boodschap. Tekstueel ping-pong.

Autoriteit en authenticiteit

Terwijl tegenwoordig de autoriteit die aan een tekst wordt toegekend direct samenhangt met de authenticiteit daarvan, is die relatie in het geval van Eusebius onderwerp van discussie. Letteney neemt het standpunt in dat autoriteit en authenticiteit niet met elkaar hoeven te corresponderen, waarbij hij specifiek Eusebius als voorbeeld neemt.⁴⁵ Hij stelt dat Eusebius documenten die volgens hem authentiek zijn in zijn *Kerkgeschiedenis* citeert, zoals de briefwisseling tussen Jezus aan koning Abgar V van Edessa, maar hieraan – ondanks die veronderstelde authenticiteit – geen autoriteit toekent.⁴⁶ Hierbij ontstaat echter de vraag wat Letteney dan verstaat onder

---

⁴⁴ Zie C. Moss, *The Other Christs: Imitating Jesus in Ancient Christian Ideologies of Martyrdom* (New York 2010).

⁴⁵ Aan de andere kant van het spectrum staat Ehrman, die wel degelijk het bestaan van een correlatie tussen autoriteit en authenticiteit beargumenteert. Zie B.D. Ehrman, *Forgery and Counterforgery: The Use of Literary Deceit in Early Christian Polemics* (Oxford 2013) 89-90.

⁴⁶ Eus., *H.E.* 1.13; M. Letteney, ‘Authenticity and Authority: The Case For Dismantling a Dubious Correlation’, in: Mark Letteney en A.J. Berkovitz (eds.),

het toekennen van autoriteit, als dat niet het citeren en bespreken van documenten is.

In ieder geval gaat Letteney's stelling niet op voor de manier waarop Eusebius de *Handelingen* gebruikt in zijn narratief. Eusebius bestempelt de antichristelijke versie als een vervalsing en pleit er om deze reden voor de tekst geen enkele autoriteit toe te kennen. De prochristelijke versie is in zijn ogen origineel en dus leidend. Voor hem was authenticiteit in dit geval dus een criterium voor autoriteit en dat gebruikte hij strategisch voor zijn verhaal. Het onderscheid tussen de autoriteit en authenticiteit van de prochristelijke versie en de valsheid van de antichristelijke versie was cruciaal om te benadrukken, aangezien de vervalsers grote moeite deden om hun antichristelijke document autoriteit te laten uitstralen. Het gebruikte format van een officieel document, dat werd verspreid en gesanctioneerd door Maximinus – een keizer bovendien – bood een serieuze aanval op de maatschappelijke status van de christenen. Eusebius had geen andere keus dan hierop in te gaan en een weerwoord te bieden. Het onderscheid tussen autoriteit en authenticiteit is zinvol, maar beide factoren vallen samen in Eusebius' narratief van de *Handelingen*.

De vervalsingen van de *Handelingen* bevatten meerdere elementen op basis waarvan autoriteitsclaims konden worden gemaakt. Het eerste waarmee het publiek in aanraking kwam, was de uiterlijke vorm van de documenten. Zoals eerder is genoemd, gebruikten de *Handelingen* het format van *hypomnemata*, officiële rapporten. De *Handelingen* die Eusebius behandelt, zijn echter niet overgeleverd, noch doet Eusebius uitspraken over het format. Dat het document werd toegeschreven aan Pontius Pilatus is wel zeker. Het gebruik van deze naam was geen arbitraire keuze. Pilatus was een van de sleutelfiguren van de evangeliën, maar zijn positie was controversieel. Hij was een hooggeplaatste Romein die terughoudend zou zijn geweest in het veroordelen van Jezus, maar hem desalniettemin de dood in stuurde onder druk van het volk. In de evangelische traditie wordt benadrukt dat Pilatus zijn handen waste in onschuld, wat hem een geschikte kandidaat maakte als autoriteit van een prochristelijk document.⁴⁷ 'He is thus the most suitable person to represent a link between Judea and Rome',⁴⁸ schrijft Baudoin. Pilatus fungeert als verbinder tussen de christenen en Romeinen, maar net zo

---

Rethinking 'Authority' in Late Antiquity. Authorship, Law, and Transmission in Jewish and Christian Tradition (Milton Park 2018) 33-56, aldaar 44-7.

⁴⁷ Mattheüs 27:24.

⁴⁸ Baudoin, 'Truth in the Details', 219.

goed ook als scheidslijn. Hij dient een dubbelrol als autoriteit en waarborger van authenticiteit voor zowel de christenen als hun tegenstanders.

Naast het ambigue standpunt van Pilatus tegenover de christenen speelt een meer formeel aspect een rol: zijn naam diende namelijk ook als manier om het document te dateren.⁴⁹ Het is echter juist deze tijdsindicatie waardoor een vervalst document als zodanig kan worden geïdentificeerd. Eusebius meende namelijk een onjuiste datering te vinden in de antichristelijke *Handelingen*, wat hij gebruikt als een belangrijk argument voor het aantonen van de vervalsing. Hij bepaalt de onjuiste datering aan de hand van zijn bron Flavius Josephus, de Joodse historicus uit de eerste eeuw, aan wiens woorden Eusebius autoriteit toekent in deze kwestie. Volgens Eusebius legde Josephus in zijn achttiende boek van *De Oude Geschiedenis van de Joden* uit hoe Pilatus tot gouverneur van Judea werd benoemd ‘in het twaalfde jaar van de heerschappij van Tiberius’. Eusebius concludeert vervolgens:

Zo is de vervalsing van hen die eerder en recentelijk de *Handelingen* over onze redder hebben uitgegeven duidelijk blootgelegd, want hierin weerlegt de tijdsindicatie de leugen van de vervalsers. De zaken over de Passie van onze Redder die zij waagden te vertellen, zijn geplaatst in het vierde consulschap van Tiberius, wat in het zevende jaar van zijn heerschappij was, maar er is aangetoond dat Pilatus in die tijd nog niet in Judea was gestationeerd, als het gepast is de getuigenis van Josephus te gebruiken, die duidelijk aantoont in zijn hierboven genoemde tekst dat in werkelijkheid Pilatus in het twaalfde jaar van de heerschappij van Tiberius als procurator van Judea door Tiberius is aangesteld.⁵⁰

Eusebius baseert zijn autoriteitsclaims over de *Handelingen* op bronnen die hem authentiek toeschijnen, zoals in dit geval Josephus. Hij verankert zijn mededelingen in eerdere auteurs door hen letterlijk te citeren of direct naar

---

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Eus., *H.E.* 1.9.3-4: οὐκοῦν σαφῶς ἀπελήλεγται τὸ πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα χθὲς καὶ πρῶην διαδεδικτότων, ἐν οἷς πρῶτος αὐτὸς ὁ τῆς παρασημειώσεως χρόνος τῶν πεπλακῶτων ἀπελέγχει τὸ ψεῦδος. ἐπὶ τῆς τετάρτης δ' οὖν ὑπατείας Τιβερίου, ἣ γέγονεν ἔτους ἐβδόμου τῆς βασιλείας αὐτοῦ, τὰ περὶ τὸ σωτήριον πάθος αὐτοῖς τολμηθέντα περιέχει, καθ' ὃν δεικνύται χρόνον μὴδ' ἐπιστάς πω τῇ Ἰουδαίᾳ Πιλᾶτος, εἴ γε τῷ Ἰωσήφῳ μάρτυρι χρῆσασθαι δεόν, σαφῶς οὕτως σημαίνονται κατὰ τὴν δηλωθεῖσαν αὐτοῦ γραφὴν ὅτι διὴ δωδεκάτῳ ἐνιαυτῷ τῆς Τιβερίου βασιλείας ἐπίτροπος τῆς Ἰουδαίας ὑπὸ Τιβερίου καθίσταται Πιλᾶτος.

de auteur te verwijzen als autoriteit. De vele citaten door de *Kerkegeschiedenis* heen dienen als een onderbouwing en verzekering van zijn woorden.⁵¹ Waarmee Eusebius echter geen rekening houdt, al dan niet bewust, is dat de bronnen die hij gretig autoriteit toekent, niet per se authentiek zijn. Zo zijn Josephus' woorden over de datering van Pilatus' gouverneurschap waarschijnlijk niet authentiek,⁵² hoewel ze inhoudelijk wel correct zijn, blijkt uit andere bronnen. Ironisch genoeg baseert Eusebius zijn argument tegen een vervalsing dus op een vervalste bron.⁵³

Eusebius doet veel moeite om zijn boodschap te onderbouwen met argumenten en deze argumenten te staven met gezaghebbende en authentieke bronnen. Hij treedt daarmee in de voetsporen van de makers van de vervalste *Handelingen*, die moeite deden hun documenten authenticiteit en daarmee autoriteit uit te laten stralen door het gebruik van het format van een officieel document en een ondertekening met een gezaghebbende naam. Het vervalsen van documenten was een veel voorkomende praktijk in de sociale competitie tussen groepen in de maatschappij. Wat was authentiek en wat was vals? Dit onderscheid was in de oudheid moeilijk te maken. Tegenwoordig zijn de verificatiemogelijkheden een stuk groter, maar ook nu doen vervalsers minstens zoveel moeite om hun desinformatie authenticiteit en daarmee autoriteit te laten uitstralen.

Conclusie: Met de kennis van toen

De *Handelingen* van Pontius Pilatus waren onderdeel van een heftige polemiek waarin verschillende maatschappelijke groepen de strijd met elkaar aangingen om hun maatschappelijke positie te verdedigen. Het bestaan van deze documenten is bij ons bekend dankzij Eusebius, die zich in de polemiek

---

⁵¹ Zie D.J. DeVore, 'Genre and Eusebius' *Ecclesiastical History: Toward a Focused Debate*, in: A. Johnson en Jeremy Schott (eds.), *Eusebius of Caesarea: Tradition and Innovations* (Washington 2013) 35-91.

⁵² We hebben geen overlevering van of referentie naar een dergelijke passage, niet in Josephus' werken zelf of in een andere bron.

⁵³ Hata illustreert aan de hand van Eusebius' verwijzingen naar Josephus in respectievelijk het tweede en derde boek van de *Kerkegeschiedenis* hoe Eusebius Josephus' woorden aanpast, overdrijft en misbruikt. Zie G. Hata, 'The Abuse and Misuse of Josephus in Eusebius' *Ecclesiastical History, Books 2 and 3*', in: S.J.D. Cohen en J. J. Schwartz (eds.), *Studies in Josephus and the Varieties of Ancient Judaism* (Leiden 2007) 91-102.

mengt door de documenten selectief aan te wenden in zijn *Kerkegeschiedenis*. Om de strategische functie van de *Handelingen* te ontleiden, biedt het moderne concept van desinformatie een vruchtbaar referentiekader. De *Handelingen* kunnen worden beschouwd als documentaire ficties, die net als desinformatie berusten op de manipulatie van een gezaghebbend genre.

Onze benadering betreft geen voorstel om de antieke casus volledig gelijk te stellen aan de moderne praktijk, maar betreft zich op zowel formele als functionele overeenkomsten tussen beide. Een analyse van drie gerelateerde aspecten, namelijk de motieven van schrijvers en verspreiders, het format van de documenten en de correlatie tussen autoriteit en authenticiteit, toont opmerkelijke overeenkomsten tussen de casus van de *Handelingen* bij Eusebius en de desinformatie uit onze tijd. De hedendaagse *truth wars* vinden hun pendant in de tijd van Eusebius. Maar terwijl in de oudheid officiële documenten moeilijk waren te onderscheiden van documentaire ficties, zijn er tegenwoordig veel meer verificatiemogelijkheden. Daar staat tegenover dat het digitale tijdperk ook de mogelijkheden tot vervalsing heeft vergroot. Ook is de competitie tussen media nu verveelvoudigd, waar er in de oudheid weinig variatie was. Wat echter voor beide gevallen geldt, is de bedoeling om te misleiden met behulp van de stilistische vorm van een document of door het gebruik van een gezaghebbende naam of bron. Ook de onderliggende motieven van toen en nu hebben raakvlakken, aangezien het misleiden in beide gevallen in dienst staat van het verheffen van een bepaalde sociale groep, religieus of politiek.

Onze benadering, die uitgaat van een verwantschap, opent de grenzen tussen de moderne en antieke praktijk. Hoewel academici het hoogtepunt van desinformatie, gelet op de snelle en massale verspreiding via sociale media, in onze tijd plaatsen, is een soortgelijk fenomeen reeds in de tijd van Eusebius een structureel verschijnsel. Door aan te tonen dat wat voor ons zo modern lijkt, in werkelijkheid op een vergelijkbare manier werd aangewend in een ver verleden, ontstaat er ruimte voor nieuwe perspectieven en inzichten. Niet alleen biedt de theorievorming rondom de desinformatie van tegenwoordig een handvat voor het begrijpen van de historische casus, maar tevens geeft het de mogelijkheid om desinformatie van nu met andere ogen te aanschouwen met de kennis van toen.

Conservatieve complottheorieën

Anne Kamsteeg

In de jaren zestig maakt politiek rechts een sterke opkomst in de Amerikaanse politiek. Barry Goldwater en later George Wallace doen een greep naar het presidentschap en op billboards langs de snelwegen wordt Martin Luther King Jr. (MLK) door de John Birch Society uitgemaakt voor communist. Niet alleen MLK, maar ook de meerderheid van de overheid bestaat uit communisten – zo wordt er gezegd. Ook de Ku Klux Klan (KKK) maakt zich zorgen om de ‘communistenplaaag’. Ondertussen is ook de zoon van de buurman lid geworden van de Young Americans for Freedom en probeert alle andere jongeren uit de buurt met zich mee te krijgen. Als wantrouwen een geur had, dan zouden de middenklasse buurten er overweldigend naar stinken. Het mocht dan wel een minderheid zijn die geloofde in het ‘communistische complot’, in deze jaren was het wel een prominente minderheid.¹

In dit artikel zal ik kijken naar het gebruik van complottheorieën door rechtse politiek in Verenigde Staten, specifiek in de jaren zestig. Deze periode wordt vaak aangewezen als een startpunt van een sterke toename van het geloof in en het gebruik van complottheorieën in de politiek én als het moment waarop populisme een prominente plaats in de politiek begon in te nemen.² Daarbij zal ik me richten op organisaties en verenigingen in plaats van op individuen, politiek is immers niet gelimiteerd tot politici. De bewegingen waar ik me op zal richten zijn de John Birch Society, de Ku Klux Klan en de Young Americans for Freedom. Zij hadden een prominente rol bij de opkomst van complottheorieën rondom het communisme in de rechtse politiek. Allereerst zal ik kijken naar wat voor theorieën deze bewegingen erop nahielden – wat is een communist, wat is het probleem met communisme en waarom is het zo angstaanjagend? Ten tweede zal ik kijken naar de verspreiding van deze ideeën – via welke media gebeurde dit en wat voor taalgebruik werd er gebruikt? Als laatste zal ik kijken naar hoe dit in een groter geheel van complottheorieën van rechtse Amerikanen past.

---

¹ Mark Fenster, *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture* (Minneapolis 1999) 24-25.

² Richard Hofstadter, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays* (New York 1967) 25-29.

De communistische tentakels

Communism is not a political party, nor a military organization, nor an ideological crusade, nor a rebirth of Russian imperialist ambition, though it comprises and uses all of these parts and pretenses. Communism, in its unmistakable present reality, is wholly a conspiracy, a gigantic conspiracy controlled by determined, cunning, and utterly ruthless gangsters, willing to use any means to achieve its end.³

In 1958 werd door Robert Welch Jr. de John Birch Society opgericht, een organisatie die op zijn hoogtepunt in de jaren zestig uit ongeveer 100.000 leden bestond. Uit Welch' *The Blue Book of the John Birch Society* blijkt er een sterke angst voor communisme te zijn, maar ook voor iets groters dan dat. Het is makkelijk om aan te nemen dat de John Birch Society enkel en alleen bang was voor het communisme en communistische wereldoverheersing. Het eerste hoofdstuk van het boek omschrijft het communisme en de vele gevaren ervan, zoals het driestappenplan dat de communisten zouden hebben: eerst nemen ze Oost-Europa in, dan Azië en als laatste de VS.⁴ De communisten zouden daarbij al bezig zijn met hun overname van de VS. Ze waren immers al druk met het infiltreren van de Amerikaanse overheid en de media te beïnvloeden.⁵

Uit het begin van het tweede hoofdstuk blijkt dat Welch' ideeën sterk beïnvloed waren door die van Oswald Spengler, die het collectivisme typeerde als 'a disease of society, concomitant with decay, and remarkably similar to cancer in the individual'.⁶ Dit is een kleine stap weg van het communisme. Is het collectivisme in plaats van communisme dat Welch zo vreest? Het tweede hoofdstuk van *The Blue Book* schetst een beeld van hoe hele maatschappijen afsterven en ineenstorten zodra het 'kankergezweel' van collectivisme zijn intrede doet. West-Europa was al besmet met dit dodelijke collectivisme en Amerika zou op een zeker moment ook bezwijken: 'We have people feeling that nothing should be done by them, but everything for them by the government [...] And we have it, basically, because of too long and too close association with a parent [West-Europa] that was dying of the disease.'⁷ Deze nabijheid met Europa was de schuld van Woodrow Wilson

---

³ Robert Welch Jr., *The Blue Book of the John Birch Society* (Belmont 1961) 21.

⁴ Ibidem, 2.

⁵ Ibidem, 24-29.

⁶ Ibidem, 36.

⁷ Ibidem, 44.

die de Amerikanen in de Eerste Wereldoorlog mee had laten vechten, waarna de onafhankelijkheid van Europa eindigde en de ziekte zich in Amerika kon verspreiden. Vervolgens had Franklin Delano Roosevelt Amerika en Europa ‘in hetzelfde bed gelegd’, waarna Amerika dit bed nooit meer uit kon komen.⁸

Welch richtte zich vervolgens op religie, met name het protestantisme:

Some [ministers] have merely watered down the faith of our fathers, and of theirs, into an innocuous philosophy instead of an evangelistic religion. Some have converted Christianity into a so-called social gospel, that bypasses all questions of dogma with an indifference which is comfortable to both themselves and their parishioners; and which “social gospel” becomes in fact indistinguishable from advocacy of the welfare state by socialist politicians. And some actually use their pulpits to preach outright Communism, often in very thin disguise if any, while having the hypocrisy as atheists to thank God in public for their progressive apostasy.⁹

Niet alleen de buren en de overheid bleken dus besmet te zijn met het socialisme en communisme, maar zelfs de kerken; de tentakels van het communistisch complot strekken tot in het dagelijks leven van de Amerikanen, maar ze merken het amper op.

De John Birch Society had een sterke aversie tegen het communisme, met name het aspect waarbij het dagelijks leven onder het communisme sterk werd beïnvloed was een heikel punt. Welch’ aandacht ging vooral uit naar het feit dat de overheid overal de macht over zou hebben en dat de Amerikaanse vrijheid verloren zou gaan en zou sterven door het collectivisme, het communisme en door de grote macht van de overheid.

In de jaren zestig bracht de KKK een krant uit, *The Fiery Cross*. Hoewel de KKK niet per se bekend staat om hun anticommunistische agenda, spraken de *Klansmen* zich wel degelijk uit tegen het communisme. Neem bijvoorbeeld de voorpagina van *The Fiery Cross* van augustus 1964. Van de drie koppen gaan er twee over het communisme: *Communist Exploitation of the US Racial Crisis* en *Communist Infiltration into the so-called Civil Rights Movements*.¹⁰ De haat jegens mensen van kleur werd door de KKK gebruikt om ook communisten tot vijand te maken. Zo staat het volgende in het tweede artikel:

---

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, 49.

¹⁰ *The Fiery Cross* (augustus 1964) 1.

For many years in this country, Communist efforts have continued to recruit Negroes into the party, and to infiltrate Negro organizations. The Communists have had some notable successes along this line, in the past, but nothing like the degree of success they have had more recently, and especially during the last 6 or 10 months; While it is true that some Negroes understand that it is foolish to think they could work with Communists, to think they could work with Communists without aiding the Communist Party and its objectives, far larger numbers do not realize this, or do not stop to think of it.¹¹

De gewillige samenwerking van communisten met de Amerikaanse bevolking van kleur was voor de KKK een reden om zich tegen de communisten te keren. Ze beschuldigden daarbij de communisten ervan om puur voor gewin te vissen in ‘the troubled waters of racial discontent’.¹²

Er is een overeenkomst zichtbaar tussen de complottheorieën van de John Birch Society en de KKK: beide geloofden dat de communisten druk bezig waren met het infiltreren van bepaalde groepen en bewegingen in Amerika. Het verschil zit hem in het idee over hoe het communisme gebruikt werd in dezen. De John Birch Society probeerde haatgevoelens jegens het communisme aan te wakkeren, terwijl de KKK er al vanuit ging dat het communisme gehaat was. De KKK gebruikte de samenwerking tussen het communisme en de ‘so-called Civil Rights Movement’ om de Civil Rights Movement te demoniseren, in plaats van andersom. Het communisme is later door de KKK op dezelfde manier gebruikt om de joden in een slecht daglicht te zetten:

Those students of Communism know that the Communist Party and the Soviet Revolution were the brainchild of the organized Jewry and that here in America, the Communist Party is dominated by this group. This can be seen by anyone who reads the names of the leading roster of the Communist Party members and Soviet spies that have been arrested in this Nation down through the years, convicted, and some executed. Over 80 percent of the Soviet espionage apparatus have been Jews.¹³

---

¹¹ ‘Communist Infiltration into the so-called Civil Rights Movement’, *The Fiery Cross* (augustus 1964) 1.

¹² *Ibidem*.

¹³ ‘Christianity Vs Communism and Zionist Judaism’, *The Fiery Cross* (april 1968) 1.

De Young Americans for Freedom was een conservatieve jeugdorganisatie, opgericht in 1960. De groep steunde Goldwater toen hij zich kandideerde voor het Amerikaanse presidentschap. De Young Americans for Freedom publiceerde tijdschriften en nieuwsbrieven over het nieuws en onderwijs. Een van hun publicaties was *The Challenge*, die onder meer het volgende publiceerde:

What we are witnessing in America today, the widespread civil strife, murder, arson, looting, wanton, destruction of property with untold millions of dollars of damage, and assaults on innocent persons, is the result of years of Marxist influenced ideas which have produced the Welfare State.¹⁴

De manier waarop het communisme hier gedemoniseerd werd, komt meer overeen met de John Birch Society dan met de KKK.

In hetzelfde artikel was de auteur cynisch over de politiek: 'President Johnson has appointed the usual "commission" which will come up with the "usual" answers – what it wants the people to believe is not what is the truth.'¹⁵ Het beeld dat werd geschetst van de overheid komt overeen met het beeld dat heerste in deze kringen: de overheid is onbetrouwbaar en dat komt door de communisten die daar zijn. In een ander artikel uit *The Challenge* werd gezegd dat een oorlog tussen het communisme en het kapitalisme onvermijdelijk was.¹⁶ Zoals bij de John Birch Society, werd de "slechte communist" expliciet beschreven en aangewezen, evenals de gevaren die het communisme met zich mee zou brengen:

The most disturbing part of the controversy over federal aid to education is the large number of people who have been taken in by the socialistic propagandists who say, "Federal aid does not necessarily mean federal control". This is one of the most popular clichés, and undoubtedly the most absurd, that the advocates of the monolithic centralized government shower upon the American public. Federal aid has never existed without federal control and it never will.¹⁷

---

¹⁴ 'Revolution U.S.A. 1967', *The Challenge* 2:12 (1967) 31.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Hope Harrington, 'Detente or Disaster', *The Challenge* 1:4 (1962) 1.

¹⁷ Chuck Grumley, 'The Myth of Federal Control', *The Challenge* 1:4 (1962) 6.

Net als bij de John Birch Society, was er duidelijk angst bij de Young Americans for Freedom voor te veel macht bij de overheid. Uit een artikel van Chuck Grumley blijkt dat hij vreest voor het totalitarisme dat communisme met zich mee zou brengen:

The welfare state is the great fiction where everybody tries to live at the expense of everybody else. The idea of government economic planning appeals to many intellectuals and politicians today. What they forget is that each of us as sovereign agents responsible to God is planning ahead as a rational creature regarding his job, business, leisure, future and the rest [...] While most plans being proposed today are to accelerate economic growth, there are plans too to control our spending [...] This is foredoomed to failure for effort is separated from reward. When the people who can earn more than the average, have the “surplus” seized from them in taxes and when people who earn less than the average have the deficiency made up to them in handouts, the production of all is bound to decline, for the energetic and able lose their incentive and the slothful lose their incentive to better themselves.¹⁸

In het bovenstaande citaat wordt de welvaartsstaat bekritiseerd. Wat opvalt aan de artikelen in *The Challenge* en *Conservative View*, is dat de kritiek en angst vooral gericht waren op de ideologie en minder op “de communist” als persoon. De auteurs van de artikelen waren bang voor de gevolgen van een eventuele communistische of socialistische machtsovername, niet omdat communisten of socialisten zulke verachtelijke mensen waren, maar omdat het systeem volgens hen niet deugde. Dit is een groot verschil met hoe de John Birch Society en de KKK hun angst uitten.

De drie besproken conservatieve bewegingen gebruikten hun angst voor een communistisch complot op verschillende manieren. De John Birch Society probeerde haat, angst en wantrouwen aan te wakkeren jegens communisten en het communisme. De Young Americans for Freedom lijkt geen ander doel te hebben gehad, al waren zij meer dan de John Birch Society bezig angst te zaaien door gerichte kritiek te uiten op het systeem en de gevolgen ervan. De KKK gebruikte het communisme als opstapje naar het demoniseren van mensen van kleur en joden, al uitgaand van een aversie jegens communisten, om op die manier meer leden te kunnen strikken.

---

¹⁸ ‘The Welfare State’, *Conservative View* 2:5 (1963) 1.

Immers, het was vanzelfsprekend dat de communisten fout waren en dat de KKK dus gelijk had.

Een gedeelde angst van deze drie groepen was de grote invloed en de lange tentakels van het communisme. De communisten zouden in de overheid zitten, in het onderwijs, het dagelijks leven en ga zo maar verder. De grote angst lijkt zich vooral hier te vestigen, dit is waar de complotten om draaien: de angst voor een groep mensen die alles besturen in het algemeen.

De expertise van de complotdenker

De voornoemde complottheorieën moesten verspreid worden. Dit gebeurde voornamelijk via nieuwsbrieven en tijdschriften die naar actieve en passieve leden van de John Birch Society, de KKK, en de Young Americans for Freedom werden gestuurd. De vraag is nu welk taalgebruik belangrijk was bij de verspreiding van de ideeën en hoe mensen overtuigd werden.

Op het hoogtepunt had de John Birch Society, zoals gezegd, maar 100.000 leden en was daarmee dus niet per se mainstream. Desondanks had de groep wel invloed en waren de ideeën die zij hadden wijdverspreid. Een van de oorzaken waardoor dit mogelijk was, was omdat de mensen die het níet met de John Birch Society eens waren, maar toch ook hun ideeën verspreidden. Neem bijvoorbeeld het redactionele stuk uit de *New York Times* van 22 april 1961:

The latest publicized addition to the lunatic fringe of American life is the John Birch Society. Lost in a world of fantasy, the John Birchers are busily looking for Communists in the White House, the Supreme Court, the classrooms, and, presumably, under the bed. In the process they lose sight of the real Communists and of the real problems Communism poses before us in Laos, Vietnam, Cuba and elsewhere.¹⁹

De mainstream media publiceerden vaker over de vreemdheid van de Birch-ideeën, maar via deze kanalen konden mensen juist ook kennis maken met deze ideeën.

Welch was niet bang om emotionele manipulatie te gebruiken in *The Blue Book of the John Birch Society*. Zo schreef hij bijvoorbeeld:

---

¹⁹ 'John Birch Fantasies', *New York Times* (22 april 1961).

The only thing which can possibly stop the Communists is for the American people to learn the truth in time. It is to contribute my small bit to such an awakening that I have given up most of my business responsibilities and most of my income, in order through my magazine and speeches to bring some inkling of the truth to as many people as I can reach. I do not expect nor deserve any slightest applause or sympathy for this sacrifice. I mention it all for just one reason only – which is to show how deadly serious the situation appears to me.²⁰

Door zijn opofferingen te benadrukken zorgde hij ervoor dat mensen sneller geloofden in zijn idee. Hij had zijn bedrijf voor een groot deel laten vallen om te vechten voor Amerika en voor de mensen én om bewustzijn te verspreiden. Als hij zoveel opgaf, dan *moest* het wel slecht gesteld zijn met de situatie. Er zit ook een zelfverzekerdheid achter: Welch zou niet alles laten vallen voor een eventuele dreiging. Dit in combinatie met de uitgebreide informatie in *The Blue Book* over wat de dreiging precies inhield, zorgden ervoor dat hij vertrouwen won. D.J. Mulloy zegt het volgende:

The establishment and conveyance of this “expertise” offers guidance in navigating the world as it currently is, but also, crucially, points the way forward, indicating how the world (or the United States, to be more specific) can be changed for the better.²¹

Welch gebruikte taal om mensen te overtuigen dat hij wist waar hij het over had, dat hij de waarheid sprak en dat het belangrijk was dat hij werd geloofd. Dit was een belangrijk onderdeel van het verspreiden van zijn complottheorieën.

Hetzelfde leek te gebeuren in *The Fiery Cross* van de KKK. *The Fiery Cross* publiceerde in 1964 een lijst met namen van mensen die werden geassocieerd met The National Association for the Advancement of Colored Peoples and de Communist Front.²² Opnieuw werd hier door de KKK gebruik gemaakt van de tactiek om communisten en mensen van kleur samen te voegen om beide groepen te demoniseren. Dit hielp de KKK met het werven van leden toen in de jaren zestig communisten de nationale politiek

---

²⁰ Welch, *The Blue Book*, 24-25.

²¹ D.J. Mulloy, *The World of the John Birch Society: Conspiracy, Conservatism, and the Cold War* (Nashville 2014) 171.

²² ‘Communist Exploitation of the U.S. Racial Crisis’, *The Fiery Cross* (augustus 1964) 1.

dreigden te beïnvloeden.²³ Het haten van communisten was meer mainstream dan het haten van mensen van kleur en was daarom bruikbaar als opstapje voor de KKK om te zorgen dat de “doorsnee witte Amerikaan” ook haatgevoelens jegens mensen van kleur zou ontwikkelen. Daarbij was het heel makkelijk om lid te worden van de KKK. Op verschillende pagina’s van *The Fiery Cross* staan kleine blokken met bijvoorbeeld: ‘Best way to get a new member? Ask him.’²⁴ Daarnaast bestaan er ook wat meer intense lidmaatschapsmotivaties, zoals: ‘FIGHT COMMUNISM!’²⁵

De KKK gebruikte klare taal om mensen te overtuigen: namenlijsten en lidmaatschapsuitnodigingen zonder er doekjes om te winden. Dit geldt ook voor *The Blue Book of the John Birch Society* – alles werd helder uitgelegd, zinnen zijn kort en simpel.

De Young Americans for Freedom gebruikte met name hun expertise. Er werden politici en verslagen gebruikt als bronnen voor hun statements, zoals:

The principal activist group promoting actual violence and maintaining contact with many other groups is the Student Non-Violent Coordinating Committee, commonly known as SNICK. The Joint Legislative Committee on Un-American Activities of the State of Louisiana in Report No. 5 Page 125, states: “The Student Nonviolent Coordinating Committee from all the evidence before us, is substantially under the influence of the Communist Party though the support and management given it by the Communists in the SCEF (Southern Conference Educational Fund) [...] The infiltration of the Communist Party into the so-called ‘civil rights’ movement through the SCEF is shocking and highly dangerous to this state and nation”.²⁶

De Young Americans for Freedom was transparant als het ging over de bronnen die ze gebruikten. Of deze bronnen betrouwbaar en onbevooroordeeld zijn, is een ander verhaal, maar het noemen van deze bronnen zorgde vaak voor een extra gevoel van vertrouwen.

In *Evolve*, een tijdschrift gepubliceerd door de Young Americans for Freedom dat zich richtte op schrijven over politieke en sociale

---

²³ David Farber, *The Rise and Fall of Modern American Conservatism: A Short History* (Princeton 2010) 79.

²⁴ *The Fiery Cross* (augustus 1964) 4 en 8; *The Fiery Cross* (april 1968) 5 en 8.

²⁵ ‘Fight Communism!’, *The Fiery Cross* (mei 1972) 8.

²⁶ ‘Revolution U.S.A. 1967’, *The Challenge* 2:12 (1967) 31-32.

ontwikkelingen, stond een artikel over de speech van Ernest L. Wilkinson, gegeven op 28 mei 1965. Wilkinson was de directeur van de Brigham Young University en sprak over ‘The Decline and Possible Fall of the American Republic.’²⁷ In deze speech noemde Wilkinson ‘feiten’ over de ‘politieke rot’ ten gevolge van het communisme dat zich verspreidde. De overheid zou daaronder lijden, criminaliteit zou toenemen, meer huwelijken zouden stranden, meer terroristische aanslagen zouden plaatsvinden, de Vietnamoorlog zou intensiveren, politieke stabiliteit zou verdwijnen en ga zo maar door.²⁸ Het opwekken van angst is een makkelijke manier om volgingen te werven.

De drie groepen hebben gemeen dat hun taalgebruik heel toegankelijk was. Het is niet moeilijk om te begrijpen wat er staat en wat het standpunt van de auteurs was en waarop het gebaseerd was. De coherentie van de tekst is belangrijk voor de overtuigingskracht die de tekst heeft. Duidelijkheid gecombineerd met emoties – of het nu gaat om het benoemen van de eigen opofferingen of het opwekken van angst – het noemen van bronnen en de eigen daadwerkelijke expertises, zorgen ervoor dat de overtuigingskracht van een tekst toeneemt. Deze kracht komt voort uit vertrouwen en duidelijkheid, zo lijkt het, en deze drie bewegingen hebben begrepen hoe dit te bereiken.

Het doorlopende complot

Het geloven in en gebruiken van complottheorieën door middel van klare taal, emoties, betrouwbaarheid en duidelijkheid is niet alleen een fenomeen uit de jaren zestig. Ik zal nu laten zien hoe dit past in een doorlopend verhaal van complottheorieën aan de rechterflank van het politieke spectrum, met name theorieën die hele bevolkingsgroepen betreffen.

Alan F. Westin schreef in 1962 “The John Birch Society: ‘Radical Right’ and ‘Extreme Left’ in the Political Context of Post World War II” in het boek *The Radical Right*, waarin hij vijf eigenschappen noemde die volgens hem fundamentalisten kenmerken.²⁹ Deze lijken me belangrijk om mee te nemen bij het kijken naar complottheorieën in Amerikaanse rechtse groepen en politici. Westin zei het volgende:

---

²⁷ Bernadette Barrack, ‘Te Judice’, *Evolve* 5:10 (1965) 6.

²⁸ *Ibidem*, 6-7.

²⁹ Westin, “The John Birch Society”, 241.

- (1) They assume that there are always solutions capable of producing international victories and of resolving. Our social problem; when such solutions are not found, they attribute the failure to conspiracies led by evil men and their dupes.
- (2) They refuse to believe in the integrity and patriotism of those who lead the dominant social groups [...] and declare that the American Establishment has become part of the conspiracy.
- (3) They reject the political system; they lash out at “politicians”, the major parties, and the give and take of political compromise as a betrayal of the fundamental Truth and as a circus to divert the people.
- (4) They reject those programs for dealing with social, economic, and international problems that liberals and conservatives agree upon as minimal foundations. In their place, the fundamentalists propose drastic panaceas requiring major social change.
- (5) To break the net of conspiracy, they advocate “direct action”, sometimes in the form of a new political party, but more often through secret organizations, push-button pressure campaigns, and front groups. Occasionally “direct action” will develop into hate-propaganda and calculated violence.³⁰

Terugkijkend kunnen we stellen dat deze vijf punten allemaal terugkomen in de drie besproken groepen – de John Birch Society, de KKK en de Young Americans for Freedom. Vanaf hier, de jaren zestig, kunnen we vooruitkijken naar de toekomst.

Het citaat ‘If you are against Communist-inspired race mixing’ is gepubliceerd in *The Fiery Cross*. De KKK is welbekend racistisch, dus het is niet verbazingwekkend dat oud-Klansman Tom Metzger de White Aryan/American Resistance oprichtte, een zelfbenoemd racistische organisatie die bang was voor een “witte genocide”.³¹ De organisatie publiceerde een krant, *The Insurgent*, ‘the most racist newspaper on earth’. In de jaren zeventig en tachtig probeerde Metzger een grotere witte suprematistische beweging op te zetten door deze krant te publiceren, maar ook via andere media, zoals de radio. In 1980 stelde hij zich kandidaat voor het Amerikaanse Congres, waar hij 37% van de stemmen won – 33.000 stemmen.³² Metzger was niet bang om angst te zaaien, maar gebruikte ook

---

³⁰ Ibidem, 241-242.

³¹ Michael Novick, *White Lies, White Power: The Fight Against White Supremacy and Reactionary Violence* (Monroe 1995) 155.

³² Southern Poverty Law Center, ‘Tom Metzger’, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/individual/tom-metzger> (geraadpleegd op 3 januari 2020).

opzwevende redevoering richting witte mensen, zoals: ‘The right wing is dead. The Marxists are dead. It’s a white revolution.’³³

In de jaren ’90 ontstond er een angst voor de New World Order, een geheime groep of gemeenschap die de wereld wilde overnemen of overheersen via bestaande overheden. Na de Koude Oorlog, en de daarmee verminderde angst voor communisten, begon de John Birch Society dit idee te verspreiden.³⁴ De val van het communisme werd onbelangrijk geacht en werd gezien als een opstapje voor de nieuwe wereldorde om sterker te worden en de wereld sociaaldemocratisch te maken. Dat was echter volgens hen ‘merely a minor improvement over Communist style central planning’. Uiteindelijk zou er wereldwijd socialisme zijn.³⁵

Zo komen we aan in het nieuwe millennium. De gebeurtenissen op 9/11 raakten de wereld en zorgden voor een algeheel gevoel van verlies, angst en woede, maar ook achterdocht. Via het mainstream geworden internet konden complottheorieën snel en gemakkelijk verspreid worden. De Anti-Defamation League rapporteerde in 2003: ‘Two years after the horrific 9/11 attacks on America, hateful conspiracy theories claiming the attacks were actually carried out by Israelis and Jews continue to gather force around the world, causing dangerous new mutations of global anti-Semitism.’³⁶ In het rapport werd het volgende vermeld:

White supremacist and neo-Nazi groups were quick to accept and promulgate anti-Semitic theories to explain 9/11. Because these theories confirmed their already established belief in the inherent evil of Jews, and they wanted to exploit the theories to gain the support of a suspicious and frightened American public looking for answers to the 9/11 tragedy. Groups like the National Alliance, the Creativity Movement (formerly known as the World Church of the Creator), and the Aryan Nations wanted to engender anti-Jewish sentiment to strengthen their membership, galvanize potential recruits to take

---

³³ Ibidem.

³⁴ Charles J. Stewart, ‘The Master Conspiracy of the John Birch Society: From Communism to the New World Order’, *Western Journal of Communication* 66:3 (juni 2002) 435.

³⁵ Ibidem, 436.

³⁶ Anti-Defamation League, ‘Conspiracy Theories About Jews and 9/11 Cause Dangerous Mutations in Global Anti-Semitism’ http://archive.adl.org/PresRele/AS_Int_13/4346_13.htm (geraadpleegd op 3 januari 2020).

action, and convince the American public that hatred of Jews was justified.³⁷

De hierboven genoemde groeperingen gebruikten ook desastreus gebeurtenissen om volgelingen te strikken voor hun grote complotten tegen bepaalde bevolkingsgroepen, zoals al zo vaak eerder is gebeurd.

Hier eindigt de tijdreis. Er kan geconcludeerd worden dat vanaf de jaren zestig complottheorieën benzine op het vuur waren van haat jegens bepaalde groepen en het mogelijk maakten voor verschillende bewegingen of groepen om hun theorieën te verspreiden via de media. Een combinatie van taalgebruik en dramatische gebeurtenissen zijn altijd belangrijk geweest voor deze groepen – nu ook weer te zien tijdens de coronacrisis en de coronatontkenners. De gebeurtenissen worden gebruikt om het punt te maken dat een bepaald “ras”, religie of overheid fout zou zijn – of allemaal –, om daarmee populariteit te winnen. Het doel is altijd om te groeien.

Conclusie

Complottheorieën zijn geen nieuw fenomeen in de Amerikaanse politiek. De mainstream media worden al jaren gewantrouwd, bepaalde groepen worden al jaren bespuugd en groepen worden in het leven geroepen om het Amerikaanse volk te “beschermen” voor een tragisch lot. De jaren zestig zijn vaak aangezien als startpunt voor de tendens dat deze complottheorieën een prominente plek in de media kregen. Het Amerika van de jaren zestig was gegrepen door de Koude Oorlog en de angst voor communisten, een fenomeen waaruit de John Birch Society en Young Americans for Freedom uit geboren werden en waar de KKK gebruik van kon maken om hun racistische agenda te vorderen.

Allereerst heb ik gekeken naar de soorten complottheorieën die de John Birch Society, Young Americans for Freedom en de KKK verspreidden. De John Birch Society leefde van angst voor de communisten en het collectivisme, het verlies van vrijheid en de mogelijkheid om tot slaaf gemaakt te worden door een grote overheid. De KKK benadrukte het gevaar van “rassenmenging” die zou komen als de communisten meer macht zouden

---

³⁷ Anti-Defamation League, *Unraveling Anti-Semitic 9/11 Conspiracy Theories*, https://web.archive.org/web/20140729040046/http://archive.adl.org/anti_semitism/9-11conspiracytheories.pdf (geraadpleegd op 3 januari 2020).

krijgen. Daarbij werkten de communisten met mensen van kleur, wat beide groepen een slechte bijmaak gaf. Ook de Young Americans for Freedom vreesde het communisme en het verlies van vrijheid.

Vervolgens heb ik gekeken naar het taalgebruik en de gebruikte media om deze ideeën te verspreiden. Dit ging vooral om gedrukte media. Emotionele manipulatie werd niet geschuwd en het etaleren van kennis en expertise zorgde voor betrouwbaarheid. Het was belangrijk dat de gebruikte taal helder was, zodat iedereen het zou begrijpen en zodat iedereen lid kon worden.

Als laatste heb ik laten zien hoe deze groepen in een tendens passen die doorloopt tot ten minste de jaren '00. Meer groepen die in complottheorieën geloofden kwamen samen en spraken de mensen aan via verschillende media, eindigend met online antisemitisme.

Deze bewegingen hebben, ondanks dat zij vrijwel altijd in een minderheid zijn geweest, veel invloed op de politiek en de maatschappij gehad. Ze zijn luid en hun ideeën verspreiden zich snel, vooral wanneer er een maatschappelijke crisis bestaat. Denk aan de Koude Oorlog of 9/11. Dat is het klimaat waarin complottheorieën floreren – kijk ook naar de huidige coronacrisis. Was corona gecreëerd in een lab? Was de overheid erbij betrokken? Uiteindelijk is het enige dat een complottheorie nodig lijkt te hebben een publiek dat gelooft.

Het is onmogelijk om de aanhangers van de complotten te overtuigen van onze waarheid, in dezelfde mate als waarin zij ons niet zullen kunnen overtuigen. Het bouwen van bruggen tussen verschillende, sterk botsende wereldbeelden is een taak voor de zeer vaardige geesteswetenschappelijke bouwkundige.

Het complot als spel dat de speler bespeelt

Sara Polak

Inleiding¹

Op 30 september 2020 publiceerde het online tijdschrift *Medium* een artikel van game designer Reed Berkowitz over het Amerikaanse fenomeen QAnon.² QAnon is een extreemrechtse complottheorie – door sommigen inmiddels als sekte beschouwd – gebouwd rond de (fictieve) persona ‘Q’.³ Q wordt geacht bijzondere kennis te hebben van de plannen en complotten van de ‘deep state’ (een veronderstelde geheime en onrechtmatige staat binnen de staat waar de eigenlijke macht uitgeoefend wordt). Die behelzen onder meer satanische rituelen waarbij kinderen seksueel misbruikt en opgegeten zouden worden, door politici die meestal ‘links’ bevonden worden en vaak vrouw (bijvoorbeeld Hillary Clinton), joods (bijvoorbeeld George Soros) of zwart (bijvoorbeeld Barack Obama) zijn. Vanaf eind 2017 en vooral in 2018 verschenen er regelmatig zogenaamde ‘Q-drops’ op verschillende internetfora – raadselachtige boodschappen die Q’s volgers met veel enthousiasme probeerden te ontcijferen. Eén van de meest spannende en ook raadselachtige van de ‘voorspellingen’ van Q is dat er uiteindelijk een ‘Storm’ aankomt – een grote gebeurtenis, die alles onherroepelijk zal veranderen.

Berkowitz analyseert dit fenomeen vanuit zijn expertise als game designer als ‘a game that plays people’. QAnon’s kracht als spel, zegt hij, is dat het gebruik maakt van een eigenschap van mensen waar spelmakers (bijvoorbeeld van Alternate Reality Games, experience fiction en interactief theater) vaak mee worstelen: *apofenie*. Apofenie is de neiging van mensen om

---

¹ Dit artikel is geschreven in het kader van het NWO-project Playing Politics: Media Platforms, Making Worlds en is in hoge mate geïnspireerd door lang lopende en intensieve gesprekken met de leden van de onderzoeksgroep: Frank Chouraqui, Alex Gekker, Bram Ieven, Saniye Ince, Frans-Willem Korsten en Sybille Lammes (PI). Ik ben hun zeer erkentelijk voor hun inzichten en collegialiteit.

² Reed Berkowitz, ‘A Game Designer’s Analysis of QAnon’.
<https://medium.com/curiouserinstitution/a-game-designers-analysis-of-qanon-580972548be5>, geraadpleegd 31 januari 2022.

³ Paul Bleakley, ‘Panic, Pizza and Mainstreaming the Alt-right: A Social Media Analysis of Pizzagate and the Rise of the QAnon Conspiracy’, *Current Sociology* (2021) 1-17: 5.

betekenisvolle verbanden of patronen te zien tussen ongerelateerde zaken. Bijvoorbeeld: je speelt een escape room en ziet drie takjes liggen in de vorm van een pijl en je bent ervan overtuigd dat dat een aanwijzing is. Misschien is het de bedoeling dat je de muur waar de pijl naar wijst stuk beukt om de volgende aanwijzing te bemachtigen? Waar voor een game designer apofenie vaak een probleem vormt, omdat deze neiging spelers van het vooraf uitgestippelde pad afbrengt, zijn Q-Drops in Berkowitz' analyse juist effectief vanwege dit effect. De aanwijzingen die Q de wereld in stuurt, zijn zodanig vaag, maar toch ook specifiek genoeg, dat er veel ruimte is om te puzzelen en patronen te zoeken, zoals in:

Their need for symbolism will be their downfall.
Follow the Owl & Y head around the world.
Identify and list.
They don't hide it.
They don't fear you.
You are sheep to them.
You are feeders.
Godfather III.

Q⁴

Er zijn honderden plekken op het internet – onder meer op Reddit, 4Chan, 8Chan, maar ook 'mainstream' sociale media platforms zoals Facebook en Twitter – waar volgers samenkomen om de aanwijzingen te interpreteren. Apofenie is de drijvende kracht van dit spel. Er is geen oplossing, maar de aanwijzingen geven genoeg materiaal om uilen en Y's te vinden op foto's van politici en andere beroemdheden om vervolgens te concluderen dat er werkelijk een patroon is.

Hoe dit kan werken, is goed te horen in het interview dat Andrew Callaghan voerde met Jacob Anthony Angeli Chansley, die in één klap wereldberoemd werd door zijn opvallende rol als Shaman-bezetter tijdens de Capitoolbezetting van 6 januari 2021. Angeli is inmiddels veroordeeld tot 41 maanden cel vanwege zijn daden op die dag.⁵ Hij staat sindsdien bekend als 'Q Shaman', en was daarvoor werkzaam bij de marine, heeft twee spirituele

---

⁴ Geciteerd o.a. in Berkowitz, 'A Game Designer's Analysis of QAnon'.

⁵ A. Callaghan, 'Q Shaman Prison Interview'.

<https://www.youtube.com/watch?v=Xwdkng6ZGp8>, geraadpleegd 31 januari 2022.

zelfhulpboeken in eigen beheer uitgegeven en een aantal succesvolle video's geproduceerd en gepubliceerd op het snelgroeiende Canadese platform Rumble, waarin hij samenzweringstheorieën bespreekt. Hij presenteerde zich als acteur, Q-discipel en sjamaan. Het proces van zoeken, lezen, informatie verzamelen en interpreteren dat Angeli in het gesprek beschrijft – en dat hem onder meer tot de overtuiging gebracht heeft dat de 'deep state' beheerst wordt door vampiers – lijkt in veel opzichten op zowel een speurtocht als op forensisch onderzoek. Angeli beschrijft zichzelf herhaaldelijk als een kritisch en achterdochtige denker die echt niet zomaar iets voor zoete koek zal slikken. Juist het feit dat zijn overtuigingen het product zijn van zijn eigen zoektocht samen met anderen maken hem overtuigd van de juistheid van zijn bevindingen.

Afb. 1: Jake Angeli met een QAnon bord.

Er is in de traditionele media, op allerhande internetfora en in (populair) wetenschappelijke literatuur al veel gezegd over de revolutie van 6 januari 2021, over QAnon en andere Amerikaanse samenzweringstheorieën en in bredere zin over Donald Trump en zijn aanhang. Een perspectief dat vooralsnog onderbelicht blijft, is hoezeer deze fenomenen uitingen zijn van *spel*. Spel is fundamenteel, niet alleen voor mensen – dieren spelen ook. En spel is in veel opzichten nauw met politiek verweven. Dat is natuurlijk niet nieuw: het

politieke spel (en politieke spelletjes) bestonden altijd al. Bovendien zijn veel spellen ten diepste politiek, van bordspellen zoals Risk of Monopoly, tot varianten op 'King of the Hill', waarbij twee groepen een 'fort' moeten verdedigen c.q. innemen. Maar door de relatief nieuwe rol die sociale media spelen in zowel het politieke spel, als in het spel van sociaal verkeer en interactie tussen gebruikers, is de dynamische relatie tussen spel en politiek veranderd.

Ik laat, aan de hand van recente ontwikkelingen in de Amerikaanse politiek, zien hoe deze verandering zichtbaar wordt, door in te zoomen op de vraag hoe complottheorieën op een nieuwe manier zijn gaan functioneren als 'spel dat de speler bespeelt'. Om dat te doen, definieer ik eerst het concept spel en ga ik daarna kort in op Johan Huizinga's visie op spel, zoals geformuleerd in zijn paradigmatische boek *Homo Ludens*, dat voor het eerst verscheen in 1938.⁶ Dan breid ik zijn visie op de interactie tussen spel en politiek uit aan de hand van de concepten *agon* en *agonisme*. Vervolgens laat ik aan de hand van Russell Muirhead en Nancy Rosenblum's boek *A Lot of People Are Saying* zien hoe de vorm van spel die QAnon bezigt, past bij het 'new conspiracism' dat zij identificeren. Daar zal ik een korte kritiek op formuleren.⁷ Tot slot bespreek ik de revolte van 6 januari 2021 als politiek spel, niet in de traditionele zin, maar als spel dat een nieuwe wereld openbreekt, zonder dat de spelers daar vooralsnog controle over hebben.

Homo Ludens en het politieke spel

Spel, zoals Miguel Sicart schrijft in *Play Matters* is een modus van zijn – het is inherent aan al het (menselijk) gedrag en cultuur.⁸ Hoewel spel en spelletjes natuurlijk cultureel verschillen en cultureel bepaald zijn, is het begrip spel veel breder dan het misschien op het eerste gezicht lijkt, als we het bekijken als een mediale vorm (zoals games) of als activiteit (zoals tikkertje). Zoals Brian Sutton-Smith schrijft is spel 'staged contingencies of variation, with opportunities for control engendered by either mastery or further chaos'.⁹

---

⁶ J. Huizinga, *Homo Ludens: Proeve eener bepaling van het spel-element der Cultuur* (Amsterdam 2008).

⁷ N. L. Rosenblum en R. Muirhead, *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy* (Princeton 2019).

⁸ M. Sicart, *Play Matters* (Cambridge, MA 2014).

⁹ B. Sutton-Smith, *The Ambiguity of Play* (Cambridge, MA 2001) 231.

Daarnaast omvat spel in het algemeen performatieve of expressieve aspecten, is er meestal sprake van onzekerheid of risico, een element van spanning en is het op één of andere manier autotelisch (het is een doel in zichzelf) en buitengewoon. Dit zijn algemene kwalificaties van spel geformuleerd door verschillende theoretici (Johan Huizinga, Miguel Sicart, Brian Sutton-Smith). Voor mijn casus is het autotelische aspect minder belangrijk, omdat het gaat om spel dat wellicht voor de meeste spelers, zoals de QAnon-volgers, een doel op zich is, maar, zoals ik zal beargumenteren, wel degelijk een doel (en effect) buiten het spel heeft – namelijk het verstoren van het democratisch proces. De andere aspecten (performativiteit, onzekerheid en het buitengewone) zijn wel allemaal relevant. Verder is het belangrijk op te merken dat spel beslist niet als kinderachtig, triviaal, of niet-ernstig begrepen moet worden.

Het buitengewone wordt door Huizinga, de grondlegger van spel als interdisciplinair wetenschappelijk veld, beschreven als de ‘toverkring’, een speelruimte waarbinnen een eigen orde heerst, een soort eigen wereld. ‘Het verwezenlijkt in de onvolmaakte wereld en het verwarde leven een tijdelijke, beperkte volmaaktheid.’¹⁰ Dit idee is niet zonder problemen: spelers maken in de toverkring vaak genoeg gebruik van kennis over de andere spelers die ze daarbuiten verkregen hebben en je kunt een medespeler in de toverkring gemakkelijk in de context van het spel zó schoppen dat het daarbuiten ook pijn doet. Maar het basale idee is aantrekkelijk, omdat het buitengewone karakter van spel zo duidelijk wordt: spel schept een eigen wereld, ook al is deze poreus. De vergelijking met politiek ligt voor de hand: ook politieke bewegingen scheppen werelden. Ze verbeelden utopische toekomsten en maken plannen voor hoe die te bereiken en proberen voldoende medestanders te vinden om het draagvlak te creëren die hun visie kan verwezenlijken. Niet alleen het concrete dagelijkse bedrijven van politiek heeft spelelementen (al is het alleen maar het toevallig laten uitlekken van een idee), maar ook het politiek inbrengen van een toekomstbeeld en ideaal om naartoe te werken.

Huizinga maakt deze vergelijking ook, als hij analyseert hoe er op valsspelers c.q. spelbrekers gereageerd wordt – allebei ook in de context van Amerikaanse politiek zeer relevante categorieën:

De spelbreker breekt hun tooverwereld, daarom is hij laf en wordt uitgestooten. Ook in de wereld van den hoogen ernst hebben de valsche

---

¹⁰ Huizinga, *Homo Ludens*, 37; 38.

spelers, de huichelaars en bedriegers, het altijd gemakkelijker gehad dan de spelbrekers: de apostaten, de ketters, de nieuwlichters, de in hun geweten gevangenen.

Tenzij, en dit is veeltijds het geval, deze laatsten op hun beurt terstond een nieuwe gemeenschap vormen met een eigen, nieuwen regel. Juist de outlaw, de revolutionair, de geheime-clubman, de ketter, is buitengewoon sterk groepvormend en tegelijk bijna altijd van een sterk ludiek karakter.

De spelgemeenschap heeft een algemeene neiging, blijvend te worden, ook als het spel is afgelopen. Niet ieder knikkerspel of iedere partij bridge leidt tot clubvorming. Evenwel het gevoel, samen in uitzondering te verkeeren, samen een gewichtig ding te delen, samen zich van de anderen af te scheiden en zich aan de algemeene normen te onttrekken, strekt zijn betoovering verder uit dan den duur van het enkele spel.¹¹

De vertaalslag naar de Amerikaanse politieke context van 2016-2021 is gemakkelijk gemaakt. Als we het Capitool, waar zowel het Huis van Afgevaardigden als de Senaat vergadert als speelruimte zien, dan is, in de jaren van Obama's presidentschap, valsspelen in de Republikeinse partij de norm geworden – althans, in de ogen van de Democraten. De Republikeinen zelf vonden natuurlijk dat ze de regels op nieuwe creatieve en volstrekt legale wijze gebruikten. Een voorbeeld is de manier waarop minderheids- en later meerderheidsleider van de Senaat Mitch McConnell het tegenwerken van Obama tot zijn hoogste doel maakte. Toen in februari 2016 – bijna een jaar voordat Obama het presidentschap zou overdragen aan zijn opvolger – opperrechter Antonin Scalia overleed, hield McConnell het proces om een door Obama te nomineren opvolger te horen en te bevestigen, ruim een jaar tegen door de hearings daarvoor niet te agenderen. Een systeem moet tot op zekere hoogte altijd uitgaan van goed vertrouwen; het is vanzelfsprekend dat zo'n kwestie wordt geagendeerd, dus er zijn geen regels voor, en omdat dat zo is, kon McConnell ervoor kiezen het niet te agenderen. Zo kon Trump later in de eerste honderd dagen van zijn presidentschap de conservatieve opperrechter Neil Gorsuch aanstellen. Of dit een kwestie van valsspelen of juist van slim spelen is, McConnell is in elk geval iemand die het politieke spel als een ware Machiavelli speelt.

Trump, daarentegen, is eerder een spelbreker, iemand die zich aan de regels van het spel onttrekt en daarmee 'de betrekkelijkheid en de broosheid

---

¹¹ Ibidem, 39.

van die spelwereld' onthult.¹² En hoewel er in de eerste helft van 2016 een rotsvaste overtuiging heerste dat de Republikeinse partij hem daarom uit het politieke spel zou stoten en hem geen gelegenheid zou geven deel te nemen aan de voorverkiezingen, laat staan die te winnen, slaagde Trump er eigenlijk al snel in om juist een sterke nieuwe gemeenschap te vormen en de gehele Republikeinse partij daar, goedschiks én kwaadschiks, in mee te trekken. En zoals Huizinga terecht opmerkt: 'juist de outlaw, de revolutionair, de geheime-clubman, de ketter, is buitengewoon sterk groeppvormend en tegelijk bijna altijd van een sterk ludiek karakter'. Maar het spel dat Trump speelde is wel een fundamenteel ander spel dan het spel dat traditioneel in het Capitool gespeeld werd, ook al beriep Trump zich uiteraard ook op bestaande Amerikaanse (spel)tradities – met name 'cowboytje', met alle raciale, koloniale en gender-implicaties die daarbij horen.

Agon, (ant)agonisme en nieuwe vormen van participatie

Huizinga noemt later in zijn bespreking van spel ook de oud-Griekse term *agon* – de strijd of 'spelen' die een belangrijk deel uitmaakten van het openbare leven – waarin zoals hij zegt 'een essentieel deel van het spelbegrip schuilt', zij het niet het ludieke deel.¹³ Roger Caillois heeft dat begrip later in *Man, Play and Games* verder uitgewerkt.¹⁴ Caillois definieert *agon* als volgt:

A whole group of games would seem to be competitive, that is to say, like a combat in which equality of chances is artificially created, in order that the adversaries should confront each other under ideal conditions, susceptible of giving precise and incontestable value to the winner's triumph. It is therefore always a question of a rivalry (...) exercised, within defined limits and without outside assistance, in such a way that the winner appears to be better than the loser in a certain category of exploits.¹⁵

Het politieke spel kan gemakkelijk als 'agon' in deze zin begrepen worden, zeker in een tweepartijstelsel zoals in de VS. Er zijn twee 'kampen' die tegen

---

¹² Ibidem, 39.

¹³ Ibidem, 58.

¹⁴ R. Caillois, *Man, Play and Games* (Chicago 1961), vertaald door Meyer Barash (*Les jeux et les hommes*, 1958).

¹⁵ Caillois, *Man, Play and Games*, 14.

elkaar strijden in een, in principe, eerlijk speelveld, waarin beide partijen dezelfde mogelijkheden hebben en de beste wint, bijvoorbeeld bij verkiezingen. De verliezer kan de volgende keer weer als beste uit de bus komen en historisch gezien is daar in de VS ook een zeker evenwicht in. Echter, het speelveld wordt in de VS uit balans getrokken door verschillende factoren. Zo is daar bijvoorbeeld de rol van grote donaties aan één van beide partijen, waarvan de oorsprong vaak niet bekend is, en die sinds de *Citizens United v. Federal Election Commission*-uitspraak van het Hogerechtshof (2010) niet meer verboden kunnen worden.¹⁶ Bovendien worden er op staatsniveau grote groepen potentiële kiezers aan het electoraat onttrokken omdat zij vastzitten, een strafblad hebben, of omdat ze niet als kiezer geregistreerd staan. Dit betreft vrijwel altijd leden van minderheden, arme en/of jonge kiezers; kiezers dus uit groepen die, als ze zouden stemmen, waarschijnlijk Democratisch zouden stemmen. Het speelveld is dus minder vlak dan het lijkt.

Het begrip *agon* is verder ontwikkeld in de context van politieke filosofie door onder andere Chantal Mouffe, die schrijft over *agonisme* en *antagonisme*.¹⁷ Mouffe's conceptie van *agonisme* gaat in tegen het politieke consensus-ideaal van filosofen zoals Jürgen Habermas.¹⁸ Als er in een maatschappij fundamenteel conflicterende belangen zijn, dan is er simpelweg geen consensus mogelijk, maar dat maakt democratische politiek nog niet onmogelijk, aldus Mouffe. Er is echter wel een breekpunt waar politieke tegenstanders werkelijk vijanden worden en wanneer er een groep ontstaat die het *agon* niet langer als politieke speelruimte accepteert, maar wil afbreken (zoals een spelbreker, in Huizinga's termen, de toverkring verbreekt). Protest is in de context van Mouffe's *agonisme* een vorm van politiek handelen die aandacht vraagt voor een bepaald belang binnen het *agon*, zonder de speelruimte zelf aan te tasten. Een revolutie of revolte respecteert het *agon* niet en is dus *antagonistisch*. Donald Trump is, zoals eerder gezegd de belichaming van 'de outlaw, de revolutionair, de geheime-clubman, de ketter' in het politieke speelveld, die disruptief (en ludiek) is omdat hij de normen van het spel aan zijn laars lapt. Hij heeft tot twee keer toe luidruchtig bekend

---

¹⁶ Z. Teachout, *Corruption in America: From Benjamin Franklin's Snuff Box to Citizens United* (Cambridge, MA 2014) 241.

¹⁷ C. Mouffe, *Agonistics: Thinking The World Politically* (London & New York 2013) 1-2.

¹⁸ J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge, MA 1991) 161.

gemaakt dat hij een verkiezingsuitslag alleen zou erkennen als hij zelf als winnaar uit de bus zou komen. Sterker nog, de antagonistische factie van de Republikeinse partij is in de jaren voor 2016 groot geworden met de Tea Party – genoemd naar de antagonistische Boston Tea Party die in 1773 de opmaat vormde voor de Amerikaanse Revolutie.¹⁹ Deze factie is met het aantreden van Trump als president min of meer overbodig geworden.

Trump's ludieke optreden van outlaw en revolutionair, was tot januari 2021 vooral goed te zien op zijn favoriete sociale mediaplatform, Twitter. In zijn tweets duidde hij regelmatig politieke tegenstanders aan als 'vijanden', en werden de vermeend linkse media uitgemaakt voor 'enemies of the people', een duidelijk antagonistische beweging. Maar belangrijker is, dat veel van zijn tweets erop gericht waren zijn aanhang uit te nodigen tot allerlei speelse, vaak semi-politieke, of spelpolitieke acties, zoals het maken of delen van memes. Al ver voor, en ook tijdens zijn presidentschap noemde hij Twitter zijn megafoon. Hij gebruikte het platform niet alleen om te zenden, maar ook om ruimte te scheppen voor spelpolitiek engagement via memes en zogenaamde 'dog whistles', uitspraken die niet duidelijk racistisch (of seksistisch, antisemitisch, etc.) zijn, maar door medestanders 'in the know' wel als zodanig begrepen zullen worden. Hij tweette bijvoorbeeld regelmatig boodschappen die weliswaar zelf tekstueel waren, maar de meme al bijna letterlijk in zich droegen, zoals over Noord-Koreaanse dictator Kim Jong Un: 'Will someone from his depleted and food starved regime please inform him that I too have a Nuclear Button, but is is a much bigger & more powerful one than his, and my Button works!²⁰ Deze tweet vraagt om actie, niet alleen ten aanzien van Kim Jong Un, maar ook om het verbeelden van de twee leiders met hun 'Nuclear Buttons', een cartoon die dan ook direct in allerlei verschillende vormen verscheen.²¹ Toen Trump per abuis op 31 mei 2017 tweette 'Despite the constant negative press covfefe' verwijderde hij die tweet in eerste instantie weer, maar later – toen duidelijk werd dat de tweet een enorme

---

¹⁹ S.A. Polak, 'Universiteit van Nederland: Waarom kun je Trump geen protestpresident noemen?'

<https://www.universiteitvannederland.nl/college/waarom-kun-je-trump-geen-protestpresident-noemen>, geraadpleegd 31 januari 2022.

²⁰ Donald J. Trump, 3 januari 2018.

²¹ S.A. Polak, 'Posting the Presidency: Cartoon Politics in a Social Media Landscape' *Media and Arts Law Review* 22.4 (2018) 403-419: 412-413.

sociale mediastorm ontketend had, die veel aandacht voor hem genereerde, tweette hij: ‘Who can figure out the true meaning of ‘covfefe’ ??? Enjoy!’²²

In feite gebruikte Trump dit soort boodschappen om mensen die niet per se in hoge mate politiek betrokken waren, op een andere, speelse manier te engageren en uit te dagen tot een andere vorm van participatie, via vaak sardonische en slapstickachtige humor, zoals hier en vaak ook via dog whistles. Bekende voorbeelden zijn Trumps verwijzingen naar ‘race and violence in our cities’ en de suggestie dat als Biden president zou worden ‘our suburbs would be gone’.²³ Beide frasen herhalen een grijsgedraaide plaat in de Amerikaanse cultuur; het gedeelte dat impliciet blijft is dat witte middenklasse Amerikanen moeten vrezen het slachtoffer te worden van agressieve zwarte Amerikanen uit lagere sociaal-economische klassen. Tenzij het raciale kastesysteem dat heerste ten tijde van de slavernij en het Jim Crow-apartheidssysteem in ere hersteld wordt. Los van de vraag of Trump-aanhangers al dan niet racistisch zijn of dit werkelijk zouden willen, ligt het groepsvormende element hier in het gezamenlijke weten wat er bedoeld wordt, zonder dat ‘de linkse elite’, of wie dan ook, racisme kan aanwijzen in datgene wat er concreet gezegd is. Dezelfde beweging maakte de toenmalige perschef van het Witte Huis, Sean Spicer, naar aanleiding van het ‘covfefe’-incident toen hij suggereerde dat er helemaal geen sprake was van een *typo*, maar van een intentionele boodschap. Hij zei: ‘I think the president and a small group of people know exactly what he meant,’ daarmee Trumps aanhangers uitnodigend om een betekenis te zoeken om zich te mogen rekenen tot de kleine groep mensen die de eer had Trump écht te begrijpen.

New Conspiracism

Maar wat heeft dit nu met samenzweringstheorieën te maken? In hun boek *A Lot of People Are Saying* (2019) beargumenteren Nancy Rosenblum en Russell Muirhead de these dat wat zij ‘the new conspiracism’ noemen een vorm van samenzweringstheorie is, die eigenlijk vrij is van theorie – het is ‘conspiracy without the theory’.²⁴ Het is een vorm die Trump, aldus

---

²² Donald J. Trump, 31 mei 2017.

²³ ‘First Presidential Debate, September 29, 2020’

<https://www.youtube.com/watch?v=wW1Y5jFNcQ>, geraadpleegd 31 januari 2022.

²⁴ Rosenblum en Muirhead, *A Lot of People Are Saying*, 19.

Rosenblum en Muirhead tot in de puntjes beheerst. Klassieke samenzweringstheorieën, leggen ze uit, draaien meestal om een alternatieve theorie, een verhaal dat vertelt hoe het ‘werkelijk’ zit (‘9/11 was an inside job’, ‘de maanlanding is in scène gezet’). Het nieuwe conspiracisme doet dat niet. Het suggereert dat het door de ‘lamestream media’ en het establishment vertelde verhaal ‘fake news’ is, maar onthult geen potentieel alternatief over hoe het dan wél zit. Trump zegt inderdaad regelmatig ‘A lot of people are saying...’ zonder dat het duidelijk wordt wie dat zijn, of waarop zij zich baseren. Het creëren van innuendo is, volgens Muirhead en Rosenblum, het voornaamste doel hier, in de eerste plaats omdat dit aandacht en speculatie genereert. Dit is gedeeltelijk juist – inderdaad gaat het Trump niet om een sluitende alternatieve verklaring waar hij bewijs voor heeft, maar om aandacht en daarmee is het anders dan klassieke samenzweringstheorieën.

Echter, Rosenblum en Muirhead missen een deel van de kracht van Trumps vorm van conspiracisme, wanneer ze stellen dat:

The typical form of the new conspiracism is bare assertion. Consider Trump’s repeated insistence that busloads of fraudulent voters were sent to cast ballots against him in the New Hampshire presidential primary. The primary was “rigged.” Yet there is nothing begging for explanation. Trump lost New Hampshire by fewer than 3,000 votes, true; but he won the election—a fact that nobody disputes. (...) The bare assertion “rigged” does not pretend to analyze how these alleged illegal voters were identified, rallied, and delivered to polling places, or how the plot was covered up.²⁵

Er wordt wel degelijk gezocht naar ‘bewijs’ en er worden patronen ‘ontdekt’ – alleen niet door Trump zelf. Trump herhaalt en claimt – op grotesque wijze. Daarmee creëert hij een uitnodiging aan zijn aanhang om een spel te spelen waar hij zijn eigen handen niet aan vuil maakt, maar dat voor veel mensen aantrekkelijker is dan traditioneel politiek engagement of klassieke samenzweringstheorieën. Vriend en vijand nemen zijn uitnodiging aan. Velen reageren op het groteske gedrag, door het maken van spotprenten, memes, lipsynch-TikTok-filmpjes of satirische *Saturday Night Live* sketches, die hem wellicht op de hak nemen, maar tegelijkertijd toch meegezogen worden in *zijn* spel, waarin alles om hem draait en politieke inhoud op z’n best secundair, en meestal geheel afwezig is. Aanhangers doen hier graag aan mee, door Trump,

---

²⁵ Ibidem, 25-26.

al dan niet tongue-in-cheek, als superheld te verbeelden, en daarnaast kunnen ze aan de slag met de intriges die hij introduceert. Zelf slaagt hij er dan niet in om uit te leggen hoe de verkiezingsoverwinning van 2020 van hem ‘gestolen’ is, maar er is een enorm conservatief media-establishment, Fox News, Breitbart, *The Drudge Report* en een ontelbare hoeveelheid lokale radioshow's, die zich gretig storten op het invullen van alles dat Trump openlaat. Deze uitnodiging strekt zich ook uit naar de gewone aanhangers – die vaak enthousiaste QAnon-volgers zijn en dit spel van ‘connecting the dots’ en het blindvaren op apofenie al goed kennen en graag in groepsverband online spelen. Waar Rosenblum en Muirhead dan weer wel gelijk in hebben, is dat het niet puur gaat om het vinden van sluitende bewijsvoering. In plaats daarvan staat het groepsproces centraal en de opwinding van het gezamenlijk interpreteren van materiaal en het oppikken van vage, mogelijk niet bestaande signalen.

De bestorming van het Capitool

Afb. 2: Bestorming van het Amerikaanse Capitool op 6 januari 2021.

Fast-forward (of backward) naar 6 januari 2021. Trump spreekt de menigte van aanhangers toe op de Ellipse, het park aan de Washington Mall, ten zuiden van het Witte Huis. Zijn aanhangers zijn in groten getale naar Washington DC gekomen op de dag dat de Joint Session van het Congres (het Huis van Afgevaardigden en de Senaat) formeel de verkiezingsoverwinning van Joe Biden zal certificeren. De agonistische strijd is verloren – het lijkt *game over* te zijn voor Trump, in elk geval in termen van

agon. Voor hem staan duizenden aanhangers die intensief deelnemen aan spelvormen die traditioneel niet als politieke participatie gezien worden. Zij zien zichzelf misschien deels als demonstranten in een agonistisch speelveld, maar een flink deel hoort bij militia's zoals de Proud Boys, tegen wie Trump eerder in één van de verkiezingsdebatten gezegd heeft 'Stand back and stand by' – een oproep die voor de bühne moest laten zien dat Trump hen tot bedaren wilde manen, maar die door de Proud Boys zelf direct opgevat werd als steun, en belangrijker, als militair commando om zich gereed te houden voor een gewelddadige interventie. Proud Boys-leider Joe Biggs 'vertaalde' Trumps uitspraak direct als: 'President Trump told the proud boys to stand by because someone needs to deal with ANTIFA... well sir! we're ready!!' en voegde eraan toe dat de president 'basically said to go f--- them up.'²⁶ De Proud Boys werden in één klap wereldnieuws en duizenden nieuwe leden meldden zich aan. QAnon had intussen al sinds 2018 regelmatig gepost over de aankomende 'Storm' waarin het establishment uiteindelijk ontmaskerd in gruzelementen zou storten.

Het is tegen die achtergrond niet verrassend dat de Trump-aanhangers die bij de speech op 6 januari 2021 aanwezig waren, zichzelf, in ieder geval voor een deel, zagen als revolutionairen, bestormers die gekomen waren om in te grijpen, en de verkiezingsuitslag niet zomaar te laten bevestigen in het speelveld van de traditionele democratische politiek. In die context zei Trump:

Now, it is up to Congress to confront this egregious assault on our democracy. And after this, we're going to walk down, and I'll be there with you, we're going to walk down, we're going to walk down.

Anyone you want, but I think right here, we're going to walk down to the Capitol, and we're going to cheer on our brave senators and congressmen and women, and we're probably not going to be cheering so much for some of them.

Because you'll never take back our country with weakness. You have to show strength and you have to be strong. We have come to demand that Congress do the right thing and only count the electors who have been lawfully slated, lawfully slated.

---

²⁶ B. Collins en B. Zadrozny, 'Proud Boys celebrate after Trump's debate callout' <https://www.nbcnews.com/tech/tech-news/proud-boys-celebrate-after-trump-s-debate-call-out-n1241512>, geraadpleegd 31 januari 2022.

I know that everyone here will soon be marching over to the Capitol building to peacefully and patriotically make your voices heard.²⁷

De boodschap is dubbel: enerzijds zegt hij vaak genoeg dat het confronteren van de senatoren en afgevaardigden vreedzaam moet gebeuren om te kunnen claimen dat het allemaal puur bedoeld was als democratisch protest. Anderzijds is de boodschap, zeker voor de Proud Boys, die zich eerder gedeisd maar klaar voor de strijd hebben gehouden, gemakkelijk te interpreteren als oproep tot een ‘tegeenaanval’ *du moment* dat Mike Pence als voorzitter van de Senaat de puur ceremoniële handeling zal uitvoeren die de verkiezingsuitslag officieel maakt. De verwijzingen naar ‘taking back your country’ en ‘strength’ zijn oproepen tot geweld, nu de agonistische weg niet tot de overwinning leidt.

En ook dat geweld zelf wordt vervolgens een spel. Het is in de collectieve verbeelding al lang geleden opgeroepen door de verhalen over een aankomende ‘Storm’. Niemand kon Q’s aanwijzingen over hoe en wanneer de ‘Storm’ zou plaatsvinden precies duiden, maar die middag in Washington is het duidelijk wat de bedoeling is: een bestorming van het Capitool. Het is een soort Pokémon Go, maar dan echt en de pokémon die gevonden moeten worden zijn Nancy Pelosi, Alexandria Ocasio-Cortez, Ilhan Omar, en bovenal Mike Pence, voor wie de galg – volgens de regels van een ander traditioneel Amerikaans spel – al klaarstaat. En hoewel de zoektocht geleid is door apofenie lijkt alles te kloppen. De bestorming verloopt soepel. De beveiliging laat zich overvallen en schiet niet. De muur laat zich beklimmen – onnodig, maar wel zo ‘echt’ in het spel – de ruiten worden ingeslagen en dan is men binnen. De congresleden zijn al gevlucht, maar de ‘Q Shaman’ kan in de grote vergaderzaal van het Huis van Afgevaardigden zijn eigen toverkring oproepen, geholpen door collega-Trumpfan Greg Rubenacker die van de gelegenheid gebruik maakt om een joint op te steken. En het blijft een spel, gebaseerd op de troep van het ontmaskeren van een samenzwering – maar daarnaast ook een performance, voor en door sociale media. De voorstelling duurt maar kort – de verkiezingsuitslag is dezelfde avond alsnog bevestigd, veel spelers zitten in de gevangenis en Joe Biden lijkt vooralsnog een president van nostalgische saaiheid en redelijkheid – maar er is een

---

²⁷ D.J. Trump, ‘Speech January 6, 2021’
<https://www.npr.org/2021/02/10/966396848/read-trumps-jan-6-speech-a-key-part-of-impeachment-trial>, geraadpleegd 31 januari 2022.

nieuwe spelwereld gemaakt. Niemand heeft er vooralsnog controle over en het is nog onduidelijk wat de mogelijkheden van het nieuwe speelveld zijn, maar de fantasie erover heeft ruim baan.

Studeren À la Carte: Bij ons leer je de wereld kennen

Wilt u uw kennis verbreden op universitair niveau, maar wilt u niet meteen een hele studie volgen? Dan biedt Studeren à la carte u de ideale mogelijkheid!

De Faculteit der Geesteswetenschappen is uniek in haar rijkdom op het gebied van (kunst)geschiedenis, regiostudies en taal- en letterkunde. Haar expertise en aanbod beslaan niet alleen Europa maar vrijwel de hele wereld. U als à la carte-cursist, kunt tot de verbeelding sprekende kennis opdoen, die uw kijk op de wereld aanzienlijk kan verbreden.

Studeren à la carte biedt u de mogelijkheid om cursussen te volgen op een of meerdere van de volgende gebieden:

- Communicatie en educatie
- Cultuur en geschiedenis
- Gedrag en maatschappij
- Muziek, beeldende kunst en vormgeving
- Religie en filosofie
- Taalkunde

Mogelijkheden genoeg: u heeft de keuze uit ruim 200 cursussen.

Vooropleiding is niet vereist, maar kennis op VWO-niveau en een goede leesvaardigheid in het Engels zijn wenselijk.

Voor meer informatie over de aanmeldprocedure, roosters, kosten en betaling, zie:

www.universiteitleiden.nl/onderwijs/overig-onderwijs/contract-en-aanschuifonderwijs/studeren-a-la-carte

Komt een complot bij de dokter... Medische complottheorieën door de jaren heen

Jelle van Baaren

De coronapandemie heeft een keur aan complottheorieën het licht doen zien. Zo zou het Covid-19 virus een verzinsel zijn van de overheid om de schadelijke effecten op de gezondheid van het hypersnelle 5G-communicatienetwerk te maskeren. Bill Gates, de oprichter van *Microsoft*, zou het virus hebben gemaakt om zo geld te kunnen verdienen aan een vaccin. In het vaccin zou bovendien een chip verstopt zitten die hersenspoeling mogelijk maakt. Weer andere theorieën stellen dat het virus een biologisch wapen is dat in een militair laboratorium is gefabriceerd.

Pandemieën en complottheorieën lijken onverbrekelijk met elkaar verbonden. Deels gaat het hierbij om een gevreesd verlies aan controle. Een virus is onzichtbaar en oncontroleerbaar; het slaat de illusie weg dat mensen de wereld kunnen begrijpen en controleren. Een wereld geregeerd door een kwaadaardige vijand van epische proporties is aantrekkelijker dan een wereld geregeerd door oncontroleerbare natuurlijke krachten. Een aanwijsbare vijand, hoe omnipotent ook, biedt bovendien hoop op verandering: als de schuldigen verslagen zijn, verdwijnt ook de pandemie.¹

Meer in het algemeen lijkt alles wat met bedreigingen voor de gezondheid te maken heeft zich goed te lenen voor het idee dat er een complot achter schuil gaat. Bijna de helft van de Amerikaanse bevolking gelooft in minstens één medische complottheorie, zo wees onderzoek uit.² Zo zou er een natuurlijk medicijn tegen kanker bestaan, maar dit doelbewust geheimgehouden worden door de farmaceutische industrie. De farmaceutische industrie zou ook de gevaren van vaccins en mobiele telefoons verzwijgen. Andere medische complottheorieën gaan over de gevaren van fluoride in het drinkwater, genetisch gemodificeerd voedsel of de rol van de CIA in het verspreiden van hiv onder Afro-Amerikanen.

Medische complottheorieën zijn ook niet nieuw. In de Middeleeuwen werden Joden er bijvoorbeeld van beschuldigd waterbronnen te vergiften

---

¹ M. Costantini, 'Pandemics, Power, and Conspiracy Theories', *Critical Quarterly* 62.4 (2020) 24-31.

² J.E. Oliver and T. Wood, 'Medical conspiracy theories and health behaviors in the United States', *JAMA Internal Medicine* 174.5 (2014) 817-818.

als verklaring voor pandemieën.³ Wat kan de geschiedenis ons leren over deze innige verwantschap tussen pandemieën en complottheorieën? En wat kan de geschiedenis ons leren over maatschappelijke onrust, protest, verzet en soms gewelddadigheden die rond pandemieën opgang doen, zoals we ook nu ervaren. Vallen hieruit ook lessen te trekken over de beste manier van omgang met niet alleen de pandemie zelf, maar vooral ook het wantrouwen tegen de overheden en medische autoriteiten dat wordt gearticuleerd in complottheorieën?

Ons uitgangspunt in dit artikel is dat complottheorieën rond pandemieën en het maatschappelijke verzet dat ze genereren altijd begrepen moeten worden in de specifieke culturele, sociale en politieke omstandigheden. Aan de hand van historische voorbeelden zullen we laten zien dat het in complottheorieën vervatte wantrouwen zowel valt te begrijpen uit bredere politieke, sociale, economische en culturele antagonismen, als uit concrete ervaringen met onethische en discriminatoire medische praktijken.

Medische experimenten

Medische complottheorieën zijn in wezen betekenisgevende, collectieve verhalen die breder levende culturele, sociale en politieke motieven en grieven articuleren.⁴ Medische complottheorieën moeten daarom in hun complexiteit worden begrepen in plaats van weggezet als irrationeel, het gevolg van onwetendheid of toegeschreven aan individuele predisposities. Vaak worden deze collectieve verhalen gegenereerd door ‘sociaaleconomische en symbolisch gemarginaliseerde groepen’ waarmee wordt geprobeerd het dominante biomedische discours in diskrediet te brengen of zich ertegen te verzetten.⁵

---

³ J-W van Prooijen and K.M. Douglas, ‘Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain’, *European Journal of Social Psychology* 48 (2018) 897-908.

⁴ J. Jaiswal, S.N. Singer, K. Siegel et al., ‘HIV-related ‘conspiracy beliefs’: lived experiences of racism and socio-economic exclusion among people living with HIV in New York City’, *Culture, Health and Sexuality* 21.4 (2020) 373-386; I. Gagliardone, S. Diepeveen, K. Findlay et al., ‘Demystifying the COVID-19 Infodemic: Conspiracies, Context, and the Agency of Users’, *Social Media + Society* (2021) 1-16.

⁵ Jaiswal, Singer, Siegel et al., ‘HIV-related conspiracy beliefs’, 3.

Een deel van de grieven komt voort uit historische ervaringen met onethische medische experimenten waarbij individuen uit gemarginaliseerde groepen, zoals prostituees of daklozen, buiten hun weten worden betrokken bij proeven om nieuwe medicijnen te testen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1900 in Duitsland, waarin prostituees werden gebruikt om een vaccin tegen syfilis te onderzoeken. Ook de talloze onethische medische proeven onder het naziregime, bijvoorbeeld op psychiatrische patiënten, staan in deze traditie.⁶ Na de Tweede Wereldoorlog leidde dat tot de zogeheten Neurenberg Code, de eerste internationale ethische code voor medische experimenten met mensen. De Neurenberg Code wordt momenteel veelvuldig aangehaald door coronademonstranten die de vaccins zien als een onethisch experiment waarvoor medici en politici zich voor een tribunaal zouden moeten verantwoorden. Het laat de kracht zien van de historische transmissie van ervaringen met onethische medische praktijken. De ervaring nestelt zich in het collectieve geheugen en representeert symbolisch de kwaadaardige praktijk van onethische experimenten, ook als burgers daar zelf geen directe ervaring mee hebben.

Ook in Ierland bleken tussen 1935 en 1973 vaccinatieproeven te zijn gehouden door bedrijven die inmiddels onderdeel zijn van de grote farmaceut GlaxoSmithKline (GSK), die niet voldeden aan de ethische standaarden en voorschriften. De proeven kwamen aan het licht bij het onderzoek naar wantoestanden in Ierse opvangtehuizen voor moeders en baby's.⁷ In tehuizen die door de kerken werden bestierd, overleden tussen 1922 en 1998 zeker negenduizend kinderen van ongetrouwde moeders. In de tehuizen zaten in totaal ongeveer 56.000 ongehuwde moeders en 57.000 kinderen. De overleden kinderen, onder wie pasgeboren baby's, werden anoniem in massagraven begraven.

Een ander berucht medisch experiment is de Amerikaanse Tuskegeestudie die liep tussen 1932 en 1972. Honderden arme Afro-Amerikanen kregen, zonder dat ze het wisten, geen behandeling tegen syfilis opdat artsen het natuurlijke verloop van de ziekte konden observeren. Pas toen de *Washington Post* in juli 1972 over het experiment berichtte werd het stopgezet.

---

⁶ F. López-Muñoz, C. Alamo and W.W. Shen, 'The Abuse of Psychiatry and (Psycho) Pharmacology in Nazi Regime and the Nuremberg Trials: Ethical Issues in Human Research', *Taiwanese Journal of Psychiatry* 29.4 (2015) 211-226.

⁷ Commission of Investigation into Mother and Baby Homes and certain related matters, *Final Report of the Commission of Investigation into Mother and Baby Homes* (Dublin 2021).

Het Tuskegee-experiment staat in het collectieve geheugen gegrift van de zwarte Amerikaanse bevolking en verklaart deels het wantrouwen tegen de (medische) autoriteiten en vaccinatieprogramma's. Tuskegee is een metafoor geworden voor biomedisch onderzoek dat mensenrechten schendt.⁸

Klinische proeven van twijfelachtige allooi behoren niet tot het verleden. Uit studies van Fischer⁹ en Biculo¹⁰ blijkt dat er een internationale infrastructuur bestaat voor klinische proeven, meestal onder de auspiciën van private onderzoeksorganisaties die in een hevige onderlinge concurrentie zijn verwickeld. De farmaceutische industrie, een van de meest geglobaliseerde en winstgevende bedrijfstakken, kan niet zonder proefpersonen om nieuwe medicijnen op te testen. Die proefpersonen bleken vaak gemarginaliseerde individuen te zijn, zoals dakloze psychiatrische patiënten of ongedocumenteerde migranten, gerekruteerd in gaarkeuken of de daklozenopvang. Een internationale infrastructuur die zich vrijwel geheel aan het zicht onttrekt, en ethisch toezicht ontbeert.

Bevolkingspolitiek en genocide

Een terugkerend element in medische complottheorieën is de suggestie dat virussen en vaccins een middel zijn om bevolkingspolitiek te voeren. Ook hier spelen historische ervaringen een rol. De eugenetische beweging van de 20^e eeuw moedigde geboortebeperving aan bij arme en etnische groepen om reproductie door de 'ongeschikten' te voorkomen. Een deel van de Afro-Amerikaanse gemeenschap is ervan overtuigd dat hiv door de Amerikaanse overheid en geheime diensten is ontworpen om de zwarte bevolking te decimeren. De ironie wil dat dit deels terug te voeren is op een complottheorie die door de Sovjet-Unie in de jaren tachtig bewust werd gelanceerd. In 1986 verscheen een pamflet geschreven door de gepensioneerde Oost-Duitse biofysicus Professor Jakob Segal, getiteld '*AIDS - its nature and origin*'. In het pamflet werd gesteld dat hiv niet uit Afrika stamde, zoals op dat moment werd gedacht, maar gefabriceerd was in een biologisch

---

⁸ S.B. Thomas and J. W. Curran, 'Tuskegee: From Science to Conspiracy to Metaphor', *The American Journal of the Medical Sciences* 317.1 (1999) 1-4.

⁹ J.A. Fisher, *Medical Research for Hire: The Political Economy of Pharmaceutical Clinical Trials* (New Brunswick 2009).

¹⁰ E. Biculo, *Pharmaceutical Research, Democracy and Conspiracy: International Clinical Trials in Local Medical Institutions* (Surrey 2014).

defensielaboratorium in de Verenigde Staten. Het virus zou ontworpen zijn als een biologisch wapen dat alleen de zwarte bevolking zou raken - niet alleen in de Verenigde Staten, maar ook in Afrika, met als strategisch doel het decimeren van de bevolking.¹¹

De complottheorie over hiv viel begrijpelijkerwijs op vruchtbare bodem; het bood als alternatief kennissysteem een verklaring voor de gemarginaliseerde positie van de zwarte bevolking en richtte de aandacht op institutioneel racisme. Bovendien experimenteerde het Amerikaanse leger in die jaren daadwerkelijk met biologische wapens, inclusief biologische wapens die alleen een bepaalde etniciteit zouden treffen. De complottheorieën kregen extra gewicht door de onthulling van het Cointelpro-programma van de FBI en CIA in de jaren zeventig. Duizenden 'subversieve elementen', vooral zwarte activisten, werden onderzocht en onder surveillance gesteld, anderen werden tot moord en geweld aangezet, zwarte organisaties geïnfiltrerd en families van activisten lastiggevallen.¹² In diezelfde jaren werd bekend dat de CIA in het *MK-Ultra project* met LSD experimenteerde. Het ging om een serie geheime medische experimenten op gemarginaliseerde, onwetende proefpersonen. De onderzoekers wilden achterhalen of het mogelijk was de geest van mensen dermate te beïnvloeden, dat ze tegen hun eigen wil in dingen zouden doen.¹³

Bovendien past het vermoeden van zwarte genocide in een lange geschiedenis waarin de Verenigde Staten de fertiliteit van zwarte vrouwen probeerde te controleren, van de praktijken van slaveneigenaren tot door de regering gefinancierde programma's voor gezinsplanning in de jaren zeventig. Zwarte vrouwen werden aangemoedigd en soms gedwongen zich te laten steriliseren. Verlening van sociale bijstand werd gekoppeld aan het verplichte gebruik van het voorbehoedsmiddel *Norplant*. 'Deze sociale en historische context verklaart waarom sommige Afro-Amerikanen zorgen hebben over

---

¹¹ J. van Buuren, 'Aids uit het CIA Laboratorium', *Historici* (2020) <https://www.historici.nl/aids-uit-het-cia-laboratorium/>.

¹² N. Nattrass, 'Understanding the origins and prevalence of AIDS conspiracy beliefs in the United States and South Africa', *Sociology of Health & Illness* 35.1 (2013) 113-129.

¹³ S. Kinzer, *Poisoner in Chief: Sidney Gottlieb and the CIA Search for Mind Control* (New York 2019).

voorbehoedsmiddelen en een negatieve houding hebben over de rol van de overheid in dergelijke programma's, beleid en praktijk.¹⁴

Roberts heeft erop gewezen dat met de geboortecontroleprogramma's ook een ideologie werd uitgedragen: zwarte moeders en hun kinderen vormen een risico en de maatschappelijke ongelijkheid is door zwarten zelf veroorzaakt en niet het gevolg van een onrechtvaardige maatschappelijke orde.¹⁵ 'Zwarte kinderen worden schuldig geboren. De bio-onderklasse vormt een bedreiging voor de samenleving - het zijn criminelen, verslaafden en bijstandsfraudeurs. Een lugubere mythe over de ongeschiktheid van zwarte vrouwen voor het moederschap, verknoopt met een wetenschappelijke traditie die probeert de biologische inferioriteit van zwarten aan te tonen, schildert zwarte zwangerschap af als een gevaarlijke activiteit.' Andrade¹⁶ stelt daarom dat medische complottheorieën doorgaans niet alleen over gezondheid gaan; ze liggen verankerd in een 'groter schema' zoals de Nieuwe Wereldorde en genocidale bevolkingspolitiek. Gemarginaliseerde of gestigmatiseerde groepen zullen sneller geloof hechten aan deze verhalen omdat ze 'de dagelijkse hitte van discriminatie' voelen.

Beschuldigingen van geheime genocidale doelen achter vaccinatieprogramma's zijn op tal van plekken in de wereld te vinden. Hoewel het genocide narratief vergelijkbaar is, bepaalt de lokale context de precieze invulling van complottheorieën. Verschillende complottheorieën krijgen binnen en tussen nationale contexten hun specifieke betekenis en worden strategisch ingezet om specifieke grieven en geschillen te articuleren. 'Complottheorieën nemen onvermijdelijk de kleuren en nuances aan van het politieke milieu waarbinnen ze zich doen gelden'.¹⁷

Zo werd in Papoea gedacht dat hiv onderdeel was van een geheim Indonesisch programma gericht op de uitroeiing van de oorspronkelijke bevolking in de provincie West-Papoea, die bijzonder rijk is aan grondstoffen.

---

¹⁴ S. Thorburn and L.M. Bogart, 'Conspiracy Beliefs About Birth Control: Barriers to Pregnancy Prevention Among African Americans of Reproductive Age', *Health Education & Behavior* 32.4 (2005) 474-487.

¹⁵ D. Roberts, *Killing the Black Body. Race, Reproduction, and the Meaning of Liberty* (New York 1997): 20-21.

¹⁶ G. Andrade, 'Medical conspiracy theories: cognitive science and implications for ethics', *Medicine, Health Care and Philosophy* 23 (2020) 505-518.

¹⁷ Gagliardone, Diepeveen, Findlay et al., 'Demystifying the COVID-19 Infodemic', 4.

Leslie Butt¹⁸ stelt dat deze theorieën over infecties en genocide expliciete politieke stellingen bevatten over de ongelijke en gepolariseerde machtsverhoudingen tussen de Papoeaas en de Indonesische staat die de provincie in 1963 annexeerde; stellingen die buiten de parameters vallen van wat doorgaans als politieke analyse wordt gezien, maar wel degelijk beredeneerde politieke analyses vormden. Volgens Elmslie en Webb-Gannon¹⁹ vindt er in Papoea ook daadwerkelijk een ‘*slow-motion genocide*’ plaats. De complottheorie werd aangevuld met bestaande culturele vooroordelen over prostituees, de ‘*lipstick girls*’ die door de Indonesische overheid naar West-Papoea zouden zijn gezonden om het virus te verspreiden.

Prostituees figureren vaak in complotverhalen en zijn een dankbare categorie van ‘de Ander’: de categorie van de gemarginaliseerde en gestigmatiseerde prostituee die een externe bedreiging vormt voor gemeenschappen. Politieke en sociale grieven over kolonisatie, uitbuiting, onderdrukking, en de grondstoffenroof door multinationals vermengen zich via culturele stereotypen over prostituees in een complottheorie over het hiv als variatie op genocidale politiek.

In Brazilië leidde de uitbraak van het zikavirus in 2015 tot een reeks complottheorieën waarin regionale ervaringen en grieven werden gereflecteerd. Complottheorieën richtten zich op chemische bedrijven, farmaceuten, de Rockefeller, Monsanto en de Bill Gates Foundation en bouwden voort op eerdere theorieën die tijdens de 2009 H1N1-griep пандеміe waren ontstaan. De complottheorieën vormden een aanklacht tegen de dominante rol van de agribusiness, leidend tot snelle uitbreiding van sojaproductie in landelijke gebieden en het toenemende gebruik van chemische stoffen, de opkomst van genetisch gemodificeerde organismen en de afbraak van traditionele landbouwmethoden. De Bill Gates Foundation en de Rockefeller Foundation werden gezien als buitenlandse agenten die met behulp van het wetenschappelijke establishment een eugenetische agenda uitrolden om de bevolking te controleren of te decimeren.

Ook het historische wantrouwen tegen de Verenigde Staten speelde een rol, gebaseerd op de lange geschiedenis van Amerikaanse interventies in de regio en de nauwe banden tussen de overheid en multinationals. Grote farmaceutische bedrijven en agrarische/landbouwbedrijven worden daarom

---

¹⁸ L. Butt, “‘Lipstick Girls’ and ‘Fallen Women’: AIDS and Conspiratorial Thinking in Papua, Indonesia”, *Cultural Anthropology* 20.3 (2005) 412-442.

¹⁹ J. Elmslie and C. Webb-Gannon, ‘A Slow-Motion Genocide: Indonesian Rule in West Papua’, *Griffith Journal of Law & Human Dignity* 1.2 (2013) 142-165.

beschouwd als instrumenten van Amerikaanse dominantie, evenals de globale wetenschappelijke en financiële architectuur. 'Deze historische en politieke realiteit creëert een atmosfeer van wantrouwen die complottheorieën bevordert.'²⁰

Opstand en verzet

Complottheorieën zijn zo gezien op te vatten als gecodeerde sociale kritieken op historische onrechtvaardigheden en ongelijkheid.²¹ In tijden van door pandemieën veroorzaakte maatschappelijke crises floreren onzekerheden en worden bestaande sociaal-politieke scheidslijnen tussen het establishment, instituties en delen van de bevolking verscherpt. Een pandemie is nooit alleen een gezondheidscrisis. Complottheorieën wijzen doorgaans zondebokken aan die verantwoordelijk worden gehouden voor de crisis: een vorm van 'Othering' waarmee de schuld in de schoenen wordt geschoven van een bedreigende 'Ander'. Dionne en Türkmen²² spreken daarom van 'Pandemic Othering'. Maar de beschuldigende vinger kan op diverse actoren worden gericht.

Vaak versterken pandemieën de marginalisering van groepen die toch al minder macht hebben en onderdrukt worden, zoals migranten, en versterken daarmee sociale stigma's, discriminatie, vijandigheid en soms geweld.²³ In het vroegmoderne Europa waren dat bedelaars, armen, prostituees, Joden en andere 'ongewensten'. Tijdens de pestepidemie die tussen 1347 en 1352 in Europa huishield, vonden pogroms plaats tegen de Joodse gemeenschap, die ervan werd beschuldigd de epidemie te hebben veroorzaakt door het vergiften van waterbronnen. Geweldsexplosies tegen Joden vonden vaak plaats tijdens pandemieën. Bart Wallet noemt de

---

²⁰ S. Smallman, 'Conspiracy Theories and the Zika Epidemic', *Journal of International and Global Studies* 9.2 (2018) 2-14.

²¹ S. Miller, 'Conspiracy theories: public arguments as coded social critiques: a rhetorical analysis of the TWA flight 800 conspiracy theories', *Argumentation and Advocacy* 39.1 (2002) 40-56.

²² K.Y. Dionne and F.F. Türkmen, 'The Politics of Pandemic Othering: Putting COVID-19 in Global and Historical Context', *International Organization* 74 (2020) E213-E230.

²³ M. Baradel and E. Costa, 'Discrimination, Othering, and the Political Instrumentalizing of Pandemic Disease', *Journal of Interdisciplinary History of Ideas* 18 (2020) 1-22.

Jodenhaat die de kop opsteekt bij pandemieën ‘vintage antisemitisme’. In het ‘cultureel archief’²⁴ van mensen zijn de afgelopen eeuwen tal van antisemitische verhalen en symbolen geslopen die makkelijk geactiveerd kunnen worden. Eén van die verhalen koppelt Joden aan pandemieën, een repertoire dat vanaf de Middeleeuwen is ontwikkeld.²⁵

Aan het einde van de negentiende eeuw waren Chinese migranten in Noord-Amerika de medische zondebokken tijdens uitbraken van het pokkenvirus. Chinatown in San Francisco werd ‘een laboratorium van infecties’ genoemd en de Chinezen weggezet als een ‘liegend en verraderlijk volk zonder geweten.’²⁶ Terugkerend element in de bestrijding van de epidemieën is dat de zondebokken werden geïsoleerd, geïnterneerd of naar de randen van de maatschappij verbannen. Ook de coronacrisis leidde tot discriminatoire praktijken die bovenal de Chinese en Aziatische gemeenschappen trof. President Trump sprak lange tijd over het virus als het ‘Chinese virus’, het ‘Wuhan virus’ of ‘Kung Flu’. In de Verenigde Staten, maar ook in Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Japan, Singapore, Thailand en Vietnam vonden vele incidenten plaats gericht tegen de Chinese en Aziatische gemeenschap.

Maar het verzet kon zich ook richten tegen de elites, zoals de rellen die gedurende de cholercrisis van 1831-1832 in Europa en de VS uitbraken.²⁷ De elites werden ervan beschuldigd de armen te willen opruimen om de bevolkingsdruk af te laten nemen. Dokters, apothekers, zusters en overheidsvertegenwoordigers werden gezien als de agenten van de geplande massamoord op de arme klasse. Het waren de armen en gemarginaliseerde groepen die de instituties van de staat en de elites aanvielen en hen beschuldigde van de moedwillige vergiftiging van de armen.

Cohn laat zien dat de protesten vaak ingebed waren in de sociaaleconomische crisis die pandemieën begeleidde. Quarantainemaatregelen, of het verbod bepaalde producten nog te verbouwen of te verhandelen, raakten juist de armere bevolking hard en verdiepte de recessie. Het conflict verhardde zich door repressie van de autoriteiten die zichzelf bovendien privileges toestonden die ze de rest van de

---

²⁴ De term ‘cultureel archief’ werd geïntroduceerd door Edward Saïd in zijn boek *Culture and Imperialism* uit 1993.

²⁵ G. Dekkers, ‘Na een epidemie volgt Jodenhaat’, *Historisch Nieuwsblad* Nr. 7(2020).

²⁶ Dionne and Türkmen, ‘The Politics of Pandemic Othering’, E215.

²⁷ S.K. Cohn, ‘Cholera revolts: a class struggle we may not like’, *Social History* 42.2 (2017) 162-180.

bevolking ontzegden. Cohn concludeert dat het hier ging om een klassenstrijd; niet in de klassiek-marxistische zin van een strijd om de productiemiddelen of om de sociale hiërarchie omver te werpen, maar een klassenstrijd om overleving.

De studie toonde echter ook aan dat het protest soms vooral gericht was op de bescherming van culturele tradities, zoals rond dood en begrafenissen. De autoriteiten verboden allerlei diepgewortelde begrafenisrituelen om de doden zo snel mogelijk te kunnen verbranden of in massagraven te begraven. Dat leidde tot enorme woede onder de bevolking, die niet alleen in een strijd om overleven was verwickeld, maar ook in een strijd om behoud van de eigen identiteit en cultuur.

Ook andere studies wijzen op het belang van culturele tradities die onder druk komen te staan door maatregelen als isolatie, quarantaine of het niet respecteren van begrafenisrituelen. James Fairhead beschreef bijvoorbeeld het enorme belang dat in Guinea wordt gehecht aan begrafenisrituelen.²⁸ De traditie wil dat een stervende de laatste dagen van zijn of haar leven goed moet worden verzorgd, dat aan de laatste wil opvolging moet worden gegeven, dat openstaande schulden in het openbaar moeten zijn kwijtgescholden, de juiste offers gebracht en de dode in het eigen dorp moet worden begraven. Anders zou de geest eeuwig moeten ronddwalen en niet kunnen reïncarneren. 'To die of Ebola is one thing, but to be deprived of an afterlife is quite another.'²⁹

Bij de bestrijding van het ebolavirus werd echter in geheel geen rekening gehouden met het belang van deze tradities en rituelen, hetgeen leidde tot grote onlusten. Wat door organisaties als de *World Health Organization* (WHO) werd geïnterpreteerd als verzet tegen de bestrijding van Ebola, waren feitelijk acties met een eigen culturele logica. Waar de WHO nog wel rekening hield met christelijke en islamitische begrafenisrituelen, gold dat niet voor de rituelen van de volkeren die in de *Forest Region* woonde; rituelen die door buitenlandse hulpverleners als raar en achterlijk werden gezien.

Het conflict werd verder verscherpt door het wantrouwen tegen de politieke autoriteiten die een grootschalig *contact tracing* systeem invoerden, dat de identiteit van bewoners vastlegde, evenals hun contacten en bewegingen. Het complotidee dat Ebola bewust door buitenstaanders was geïntroduceerd

---

²⁸ J. Fairhead, 'Understanding social resistance to Ebola response in Guinea', *African Studies Review* 59.3 (2016) 7-31.

²⁹ *Ibidem*, 14.

om de bevolking te vernietigen werd verder geschraagd door de aanwezigheid van corrupte mijnbouwbedrijven die in samenspraak met ‘de blanken’ erop uit waren de lokale grondstoffen te roven. Wantrouwen in het regime, wantrouwen tegen buitenlandse multinationals, koloniale ervaringen en het negeren van culturele tradities door buitenstaanders vermengden zich zo in een verhaal over een kwaadaardig complot.

Cohn concludeert op basis van vergelijkend onderzoek dat het nog steeds lastig vast te stellen is onder welke omstandigheden pandemieën tot verzet en geweld leiden en waartegen de geweldsuitbarstingen zich richten.³⁰ Soms spelen politieke en sociale omstandigheden een rol, soms culturele gevoeligheden, soms het optreden van autoriteiten, soms de onbekendheid met het virus, soms het aantal slachtoffers en soms werd een uitbraak misbruikt om programma’s van *ethnic cleansing* door te voeren.

Tegelijkertijd valt er ook een ander historisch verhaal te vertellen. De Zwarte Dood (1347-1351) in Europa leidde inderdaad tot massaal geweld met als dieptepunt de pogroms tegen de Joodse gemeenschap. Maar volgens Cohn heeft deze episode het historische geheugen dermate sterk bepaald, dat pandemieën automatisch worden verbonden met uitsluiting, discriminatie en geweldsexplosies.³¹ Volgens hem was grootschalig geweld echter eerder uitzondering dan regel en vond ook het omgekeerde plaats: gemeenschappen verenigden zich, toonden solidariteit en overkwamen bestaande politieke, sociale, religieuze of etnische spanningen. Publieke gezondheidsprogramma’s werden opgetuigd, er werd meer aandacht besteedt aan armenzorg en vrijwilligers bekommerden zich massaal om de getroffen. Taxichauffeurs vervoerden vrijwillig patiënten, gaarkeukens voor de armen werden geopend en medicijnen gratis verstrekt. Zoals ook Han en Curtis concluderen: pandemieën kunnen leiden tot meningsverschillen, vooroordelen, angst en geweld, maar ook tot nieuwe vormen van cohesie, gemeenschapszin en solidariteit.³²

Continuïteit en verandering

---

³⁰ S.K. Cohn, ‘Pandemics: waves of disease, waves of hate from the Plague of Athens to A.I.D.S.’, *Historical Research* 85.230 (2012) 535-555.

³¹ S.K. Cohn, ‘Social and institutional Reactions to the Influenza Pandemic of 1918-20’, *Medicine, Conflict and Survival* 36.4 (2020) 315-332.

³² Q. Han and D.R. Curtis, ‘Suspicious minds: cinematic depiction of distrust during epidemic disease outbreaks’, *Medical Humanities* 47 (2021) 248-256.

Treichler³³ constateerde dat complottheorieën over het hiv ‘met verbazingwekkend gemak geografisch kunnen circuleren en dienen als templates die snel ingevuld kunnen worden met de beladen sociale kloven en machtsongelijkheden van de plek waar de epidemie landt.’ Dat lijkt in zijn algemeen op te gaan voor medische complottheorieën over virussen. Ook nu wordt het Covid-19 virus verbonden aan depopulatie, bedrog door de elites, repressie en controle. Ook nu worden sociaal-gemarginaliseerde groepen het zwaarst getroffen en heeft de pandemie als een contrastvloeistof de breuken in de samenleving doen oplichten. Ook nu worden zowel gemarginaliseerde groepen als instituties en elites tot zondebok gemaakt. En ook nu is er woede, protest, verzet en soms geweld tegen de beperkingen die de bevolking wordt opgelegd.

Tegelijkertijd zijn de specifieke invullingen van de moderne tijd te ontwaren. Nieuwe actoren die complottheorieën een extra dynamiek en bereik geven, zoals *influencers*, zijn opgestaan. Zo kregen complottheorieën over 5G veel meer aandacht door uitspraken van onder meer acteurs als Woody Harrelson en John Cusack, rappers zoals M.I.A., en andere televisieberoemdheden. ‘Deze beroemdheden met een groot publiek hielpen de complottheorieën te verplaatsen van de afgelegen hoekjes van Internet naar de mainstream.’³⁴ Maar in het verzet tegen 5G openbaren zich ook de moderne preoccupaties met vrijheid en controle. Het protest bestaat niet alleen uit een technisch verhaal over gevaren van straling en gezondheidsrisico’s. Het is onderdeel van een groter verhaal over de ongebreidelde macht van technologiebedrijven, over de implementatie van een infrastructuur voor geavanceerde technologische toepassingen die ‘*smart cities*’ mogelijk maakt, maar ook symbool staat voor de immer uitdijende surveillance en controle door de staat.³⁵

Ook de gezondheidsrisico’s waar mensen zich druk over maken veranderen naar tijd en plaats. Lahracha en Furnhama introduceerden het concept van *Modern Health Worries*, gedefinieerd als de ervaren risico’s voor de persoonlijke gezondheid veroorzaakt door technologische veranderingen en de kenmerken van het moderne leven, zoals chemisch afval,

---

³³ P. Treichler, *How to Have Theory in an Epidemic: Cultural Chronicles of AIDS* (Durham, N.C.: Duke University Press 1999): 220.

³⁴ J. Meese, J. Frith and R. Wilken, ‘, *Media International Australia*, 177.1 (2020) 30-46: 36.

³⁵ Meese, Frith and Wilken, ‘COVID-19, 5G conspiracies and infrastructural futures’.

milieuvervuiling, besmet voedsel en straling.³⁶ Individuen die zich veel zorgen maken over deze moderne gezondheidsrisico's waren meer geneigd medische complottheorieën te geloven en sterk te hechten aan alternatieve levensstijlen en alternatieve medicijnen. Het is niet heel moeilijk om hier een nieuw cultureel en spiritueel conflict in te zien, waar het coronabeleid stuit op een muur van wantrouwen ten opzichte van de farmaceutische industrie en een eenzijdige, rationalistische Westerse wetenschappelijke benadering van gezondheid.

In bredere zin is in de moderne tijd het onderscheid tussen medische deskundigen en leken vervaagd. Met de opkomst van de reflectieve of geïnformeerde patiënt werden patiënten tot 'proto-professionals' gemaakt die in staat zijn om op de eigen gezondheid te reflecteren met gebruik van medische kennis en informatie die steeds breder beschikbaar is - en daarmee ook verantwoordelijk worden gemaakt voor de eigen gezondheid. Patiënten zijn meer dan voorheen in staat om hun onvrede uit te spreken over gezondheidsinstituties en professionals, medische autoriteit te bevragen, of de prestaties van professionals en instituten te evalueren en te beoordelen. Het leidt tot de paradoxale situatie dat de positieve, emanciperende opkomst van de beter geïnformeerde en mondige patiënt, tegelijkertijd afbreuk doet aan de deskundigheid en geloofwaardigheid van professionals waarbij patiënten hun kennis baseren op soms dubieuze informatiebronnen. De Amerikaanse actrice Jenny McCarthy verdedigde in 2007 bij Oprah Winfrey haar competentie om zich tegen vaccinaties uit te spreken eens met de legendarische woorden: 'The University of Google is where I got my degree from.'³⁷

Lessen uit het verleden

Wat valt van de geschiedenis te leren? Zonder in alarmisme te vervallen over complottheorieën, kunnen ze wel degelijk effect hebben op de volksgezondheid en individuele gezondheid; ze beïnvloeden gezondheidsgedrag, zoals het weigeren van vaccinaties of voorbehoedsmiddelen. Zo is Pakistan een van de weinige landen waar polio

---

³⁶ Y. Lahracha and A. Furnhama, 'Are modern health worries associated with medical conspiracy theories?', *Journal of Psychosomatic Research* 99 (2017) 89-94.

³⁷ D. Numerato et al., 'The vaccination debate in the "post-truth" era: social media as sites of multi-layered reflexivity', *Sociology of Health and Illness* 41.1 (2019) 82-97.

nog steeds niet uitgeroeid omdat een stugge complottheorie wil dat het poliovaccin ontworpen is door de CIA om moslimmannen te steriliseren. Ook kunnen complottheorieën afleiden van wat werkelijk zou helpen in termen van democratisering en sociale en medische rechtvaardigheid. Smallman beschrijft bijvoorbeeld hoe het zikavirus kon huishouden in Brazilië door onder meer slechte urbanisatie, gebrek aan drinkbaar water, armoede, en gebrek aan gezondheidsvoorzieningen in de *favela's*.³⁸ En uiteraard bestaat altijd het risico op het aanwijzen van zondebokken, dehumanisering en kleinere en grote uitbarstingen van geweld.

Eén gemeenschappelijke noemer lijkt in ieder geval als les uit het verleden te trekken: de cruciale rol van wantrouwen als aanjager van medische complottheorieën. Door de geschiedenis heen blijkt dat gemeenschappen vaak niet overtuigd zijn van de goede bedoelingen en de voorgestane aanpak van (medische) autoriteiten. Dit wantrouwen kent vele oorzaken - slechte communicatie, gebrek aan culturele sensitiviteit, bestaande gespannen verhoudingen tussen lokale gemeenschappen, koloniale erfenissen, wanbestuur, gebrek aan begrip van de economische consequenties van maatregelen als quarantaine, of intersectie met bestaande structurele ongelijkheden in samenlevingen gebaseerd op ras, gender of inkomen.³⁹

Het essentiële inzicht is dat een pandemie, meer dan een medisch probleem een politiek-sociaal probleem is. Medisch historica Rina Knoeff voorspelde daarom op basis van historisch onderzoek dat het draagvlak voor de coronamaatregelen niet lang stand zou houden. Pandemieën leggen naast sociale en economische ongelijkheid ook gezondheidsongelijkheid bloot. 'Dat leidt in de maatschappij tot onrust, complotdenken en uiteindelijk ook tot rellen.'⁴⁰ Bovendien raken maatregelen als quarantaine, isolatie, afstand houden en het op slot gooien van bedrijfstakken, scholen en culturele instellingen aan fundamentele vrijheden en sociaaleconomische perspectieven. Het is niet voor niets dat de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) in januari 2022 waarschuwde dat de bevolking in toenemende mate de legitimiteit van handhaving van de maatregelen in twijfel trok en dat handhaving en repressief optreden kon leiden tot een 'fundamentele vertrouwensbreuk' tussen de politie en grote

---

³⁸ Smallman, 'Conspiracy Theories and the Zika Epidemic'.

³⁹ Han en Curtis, 'Suspicious minds', 249.

⁴⁰ M. de Haan, 'Protesten en rellen in coronatijd zijn historisch te verklaren'. <https://www.ewmagazine.nl/nederland/achtergrond/2021/01/protesten-en-rellen-in-coronatijd-zijn-historisch-te-verklaren-801706/>.

delen van de bevolking. Niet eerder zag de NCTV zo'n stevige 'verdieping en verbreding' van het maatschappelijke ongenoegen, met gericht geweldgebruik tegen politie, handhavers, hulpverleners, gezagsdragers en bewindslieden. Tegenstanders van het beleid zullen het frame versterken dat er onrechtmatig inbreuk wordt gemaakt op hun grondrechten en hun vrijheid, hetgeen intimidatie en geweld zou legitimeren.⁴¹ Een waarschuwing die eerder al door de burgemeesters was gedaan.⁴²

Vertrouwen is cruciaal voor de succesvolle bestrijding van een pandemie, zo bleek ook uit een recent onderzoek gepubliceerd in *The Lancet*.⁴³ Landen waarin het vertrouwen van burgers in de instituties en in elkaar groot is, presteerden beter bij de bestrijding van het virus. Betere risicocommunicatie, maar vooral het betrekken van gemeenschappen bij het beleid verhoogt het vertrouwen dat burgers hebben in de publieke gezondheidszorg. Onderzoek uit de Verenigde Staten liet eerder ook al het belang van vertrouwen zien op gemeenschapsniveau. Ondanks al het wantrouwen van de zwarte bevolking in de overheid, de medische instituties en de farmaceutische industrie, werden de lokale gezondheidswerkers die hiv-zorg boden wél vertrouwd.⁴⁴

Vertrouwen kan nooit afgedwongen worden, maar moet worden opgebouwd. Het is gerelateerd aan goede publieke gezondheidszorg voor alle lagen van de bevolking die voorziet in lokale noden lang voordat er sprake is van een epidemische crisis.⁴⁵ Structurele ongelijkheden moeten aangepakt worden om het vertrouwen terug te kunnen winnen. Daarbij moet het gaan om concrete verbeteringen. Onderwijs en bewustwording over de gevaren van virussen alleen is niet genoeg. Het gaat om de nabijheid en benaderbaarheid van een overheid die transparant is, luistert en naast haar

---

⁴¹ NCTV, *Maatschappelijk Beeld en Uitvoeringstoets*. CHS220124C. (Den Haag 2022), 6.

⁴² F. Halesema en P. Depla, 'Wij burgemeesters willen geen chaos, tijd om coronabeleid fundamenteel te herzien'. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-wij-burgemeesters-willen-geen-chaos-tijd-om-coronabeleid-fundamenteel-te-herzien~b49033ec/>.

⁴³ COVID-19 National Preparedness Collaborators, 'Pandemic preparedness and COVID-19: an exploratory analysis of infection and fatality rates, and contextual factors associated with preparedness in 177 countries, from Jan 1, 2020, to Sept 30, 2021', *The Lancet* 2022 doi.org/10.1016/S0140-6736(22)00172-6.

⁴⁴ Jaiswal et al., 'HIV-related 'conspiracy beliefs'', 3.

⁴⁵ R. Barrett and P. J. Brown, 'Stigma in the Time of Influenza: Social and Institutional Responses to Pandemic Emergencies', *The Journal of Infectious Diseases* 197 (2008) S34–S73.

burgers staat in plaats van er tegenover of burgers reduceert tot de veronderstelde zelfredzame consumenten van overheidsdiensten. Medische complottheorieën zijn onlosmakelijk verbonden met wantrouwen. Wie de aantrekkingskracht en de effecten van complottheorieën wil verminderen, zal permanent moeten bouwen aan structureel vertrouwen.

De hermeneutische medaille: over historici en complotdenkers

Adriaan van Veldhuizen

Historici behoren niet tot de belangrijkste complotonderzoekers. Helemaal vreemd is dat niet: voor wetenschappers die het aloude credo van Leopold von Ranke volgen en het liefst ‘bloss zeigen wie es eigentlich gewesen’, ligt het niet voor de hand om zich onder te dompelen in de wereld van complottheorieën.¹ Want hoewel complottheorieën niet per definitie onwaar zijn, zijn ze doorgaans onmogelijk te bewijzen of te falsificeren. Het zijn *geschiedachtige* verhalen: ze worden gepresenteerd als historische narratieven, maar zijn dat niet.² Toch is het niet alleen hun Rankeaanse inborst die ervoor zorgt dat historici zich weinig om complottheorieën bekommeren. Ooit behoorden zij wél tot degenen die dit onderwerp volop bestudeerden, maar ze hebben zichzelf als serieuze onderzoekers buitenspel gezet.

Voor de twintigste eeuw werd weinig aan complotonderzoek gedaan. Voor zover dat wel gebeurde, waren daar geregeld historici bij betrokken, al zwengelden zij het complotdenken eerder aan dan dat ze er gedegen onderzoek naar deden.³ Aan het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw veranderde dat. Complottheorieën werden als studieobject ontdekt door de

---

¹ Het begrip “complottheorie” is omstreden: er is lang niet altijd sprake van een complot en zelden van serieuze theorievorming. Ik gebruik dit begrip vanwege de betekenis die het in de volksmond heeft. De hier gehanteerde definitie is van Joseph Uscinski: “[C]onspiracy theory refers to an unauthoritative accusatory perception that a small group of powerful individuals acted/are acting/will act in secret for their benefit, and against the common good.” (Joseph E. Uscinski, *Conspiracy Theories: A Primer* (Lanham 2020) 41).

² Over wat “complotdenken” in de loop der jaren betekende, zie: Michael Butter, *The Nature of Conspiracy Theories* (Cambridge 2020); Jaron Harambam, *Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Era of Epistemic Instability* (Londen 2020); Andrew McKenzie-McHarg, ‘Conceptual History and Conspiracy Theory’, in: Michael Butter en Peter Knight eds., *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Londen 2020) 16-27; Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem, ‘Conspiracy Theories and the Study of Religion(s): What We are Talking About, and Why It Is Important’, in: Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem eds., *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion* (Leiden 2018) 21-48; Joseph E. Uscinski ed., *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them* (Oxford 2018).

³ Butter en Knight, ‘Conspiracy Theory in Historical, Cultural, and Literary Studies’, in: Idem eds., *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Londen 2020) 28-42, aldaar 29.

Amerikaanse *consensus historians*. Het meest fameuze essay uit deze traditie, “The Paranoid Style in American Politics” van Richard Hofstadter, is een even erudiete als vijandige analyse van het fenomeen complotdenken. Hofstadter schreef zijn artikel in een complotrijke en bovendien politiek tumultueuze periode in de Amerikaanse geschiedenis. Door diverse complottheorieën van zowel de linker- als de rechterkant van het politieke spectrum te ontmaskeren als paranoïde gedachteconstructies, wilde hij laten zien dat alle redelijkheid in het midden lag. Het stuk opende zodoende een politieke, weinig wetenschappelijke aanval op zowel populistische als progressieve politici.

Het *frame* van een ‘paranoid style’ was zeer krachtig. Hoewel Hofstadter schreef dat hij ‘paranoid’ toch vooral metaforisch opvatte, maakte hij complotdenken verdacht voor een hele generatie historici.⁴ In de jaren die volgden, drukten historici – in navolging van Hofstadter – complotdenkers meermaals het stempel ‘extremist’ of zelfs ‘geestelijk gestoord’ op. Dat lag, zo zou later blijken, een stuk genuanceerder.⁵ Toch bepaalde deze benadering hoe historici complottheorieën tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw te lijf gingen. Bij herhaling werden complotdenkers niet om epistemologische, maar om ideologische redenen afgeserveerd.⁶ Toen na de Koude Oorlog de noodzaak verdween om spelers op de politieke flanken als paranoïde af te schilderen, verloren historici hun interesse in de studie van complottheorieën.

Het onderzoeksveld was inmiddels betreden door literatuurwetenschappers, cultuurwetenschappers, religiewetenschappers, filosofen, politicologen en psychologen die hun onderzoek heel anders aanpakten. Complottheorieën werden minder kwalitatief besproken en er werd toenemend gekeken naar de belevingswereld en beweegredenen van

---

⁴ Richard Hofstadter, ‘The Paranoid Style in American Politics’, *Harper’s Magazine* (november 1964) 77-86, aldaar 77.

⁵ Er is geen overtuigend verband aangetoond tussen psychische ziekte en complotdenken. Er zijn geen overtuigende redenen om complotdenken als aandoening te beschouwen en mensen met een psychische aandoening geloven niet vaker in complottheorieën dan anderen (Uscinski, *Conspiracy Theories*, 12).

⁶ Katharina Thalmann, “John Birch Blues”: The Problematization of Conspiracy Theory in the Early Cold-War Era’, *COPAS* 15:1 (2014) 1-17, aldaar 10-12. Voor een recente uitwerking van deze these in boekvorm, zie: Idem, *The Stigmatization of Conspiracy Theory since the 1950s: “A Plot to Make Us Look Foolish”* (Londen 2019), en dan in het bijzonder hoofdstuk 1: “From Fears of Conspiracy to Fears of Conspiracy Theory; The Stigmatization of Conspiracy Theory in Academic Discourse”, 24-69.

complotdenkers.⁷ Daaruit ontstond een gelaagder beeld dan de historische publicaties over de ‘paranoid style’ te bieden hadden.⁸ Na 2000 sloten historici zich bij deze ontwikkeling aan. Nieuwe generaties geschiedkundigen behandelen samenzweringstheorieën sindsdien niet langer als een sociaal defect, maar willen historische continuïteit tonen: ze onderzoeken complottheorieën in vrijwel alle tijdvakken.⁹ Zodoende bestuderen historici complottheorieën tegenwoordig niet meer als onderdeel van de politieke rafelranden van de Amerikaanse samenleving tijdens de Koude Oorlog, maar juist als een verschijnsel van alle tijden.¹⁰

Die ontwikkeling heeft veel mooie publicaties opgeleverd, maar veroordeelt historici wel tot de clichérol van factchecker of duider van vervlogen tijden. Dit essayistische artikel doet daarom het voorstel om op een andere manier te kijken naar de relatie tussen complottheoretici en historici. Centraal daarbij staat de vraag welke positie historici kunnen innemen in het onderzoek naar actuele complottheorieën. Aan de hand van vier centrale thema’s uit de theorie van de geschiedschrijving – *feiten & verhalen, intentie, macht en taal* – bespreek ik hoe inzichten uit de historische discipline kunnen helpen bij het onderzoek naar zowel historische als actuele complottheorieën. Op basis daarvan volgt een analyse van de gelijkenissen tussen complotdenkers en historici. In die gelijkenissen, zo sluit dit artikel af, schuilt de sleutel tot waarom juist historici zich met complotdenken zouden moeten bezighouden.¹¹

---

⁷ Joseph E. Uscinski, ‘The Study of Conspiracy Theories’, *Argumenta – The Journal of Analytic Philosophy* 3:2 (2018) 233-45, aldaar 233-234.

⁸ Inmiddels wordt het verband tussen complottheorieën en extremisme wel weer breed onderzocht, zie: Jan-Willem Van Prooijen, Andre P. Krouwel en Thomas V. Pollet, ‘Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories’, *Social Psychology and Personality Science* 6:5 (2015) 570-578; Benjamin R. Warner en Ryan Neville-Shepard, ‘Echoes of a Conspiracy: Birthers, Truthers, and the Cultivation of Extremism’, *Communication Quarterly* 62:1 (2014) 1-17.

⁹ Butter en Knight, ‘Conspiracy Theory in Historical, Cultural, and Literary Studies’, 29.

¹⁰ De these van Hofstadter lijkt sinds kort weer terug: vorig jaar schreef Richard Evans een (mooi) boek met de titel *The Hitler Conspiracies. The Third Reich and the Paranoid Imagination* (Dublin 2021).

¹¹ Dit essay gaat *niet* over waarom mensen in complottheorieën geloven of de maatschappelijke gevaren van complotdenken. Wie daarover wil lezen, zie: Joseph Uscinski en Joseph Parent, *American Conspiracy Theory* (Oxford 2014). Of, voor een

Historici als complotonderzoekers

Buitenaardse Hunebedden

De inzichten die twijfelachtig historisch onderzoek opleveren, lijken enigszins op de inzichten die voortkomen uit complottheorieën. Laat ik daarom beginnen met het merkwaardigste historische onderzoek dat ik ken. Dit onderzoek bevat – hoewel het geen echte complottheorie is – allerlei ingrediënten die we ook in complottheorieën tegenkomen.¹² Ik heb het over de hunebeddenthese van Frits Bom. In de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw verwierf Bom grote bekendheid als televisiepersoonlijkheid. Hij was achtereenvolgens “Ombudsman”, “Konsumentenman” en “Vakantieman” op de tv en daarmee een rots in de branding voor consumenten die schipbreuk dreigden te lijden op de klippen van de overheid en het grootkapitaal. Op doortastende wijze stond Bom de burger bij en dat gaf hem de aura van een betrouwbaar en moreel rechtvaardig mens. Tegelijkertijd verdiepte Bom zich in heel andere zaken, waarbij met name de prehistorie en de geschiedfilosofie zijn aandacht hadden. Als amateurhunebedspecialist verzamelde hij data over afmeting, locatie en positionering van deze prehistorische bouwwerken. Zijn data, in 1978 gepresenteerd in *De eerste Nederlandse hunebedgids*, waren feitelijke gegevens en niet slordig, incompleet of onbetrouwbaar.¹³ In hetzelfde jaar gaf hij echter een bijzondere draai aan zijn nauwgezette onderzoekspraktijk. Met een tweede boek, *Het mysterie van de hunebedden. Buitenaardse hulp?*, ontsloot Bom zijn feitenmateriaal plots in een hoogst onwaarschijnlijke context: de Drentse stenenstapels zouden wel eens het product kunnen zijn van buitenaards bezoek.¹⁴

Feiten & verhalen

Frits Bom schreef een *geschiedachtig* betoog dat historici in eerste instantie in verlegenheid brengt. Je voelt dat de these weinig plausibel is, maar zodra je er iets tegen inbrengt, klinkt een salvo uit Boms feitenkanon. En hij schiet raak: de gegevens die hij presenteert zijn keurig te factchecken en zijn redenering is niet te falsificeren. Het boek gaat over buitenaardse wezens, maar op de

---

ander geluid: Cees Zweistra, *Waarheidszoekers: Wat bezijelt complotdenkers?* (Utrecht 2021).

¹² Michael Barkun, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (Berkeley 2003) 85.

¹³ Frits Bom, *De eerste Nederlandse hunebedgids* (Deventer 1978).

¹⁴ Frits Bom, *Het mysterie van de hunebedden. Buitenaardse hulp?* (Deventer 1978).

belangrijkste pagina's over hunebedden debiteert Bom geen enkele onwaarheid. Hij stelt hooguit curieuze, suggestieve vragen.

Nu is het onderkennen van de waarheid een belangrijk onderdeel van het historisch metier. Toch, denk ik, moeten we dat niet overdrijven. Sterker nog, het historische debat gaat zelden over feiten en onjuistheden. In de praktijk bestaat het werk van historici vooral uit het presenteren en beargumenteren van nieuwe interpretaties. Goede geschiedschrijving doet recht aan de waarheid, maar is meer dan de opsomming van onweerlegbaarheden: het gaat om de ordening van die feiten, om de analyse ervan en om de causaliteit die met hopelijk steekhoudende argumenten wordt gesuggereerd. Niet voor niets maken sommige geschiedfilosofen nog altijd onderscheid tussen geschiedvorsing (zoeken naar feiten) en geschiedschrijving (een narratief aanbrengen).¹⁵ Die twee zaken hangen altijd samen: het narratief dat de historicus kiest is beslissend voor welke feiten de lezer uiteindelijk onder ogen krijgt en voor hoe dat gebeurt.

Sinds het verschijnen van *Metahistory* van Hayden White in 1973 denken historici daar bovendien steeds beter en speelser over na. Ze hebben oog gekregen voor welke verhaallijnen bewust of onbewust in hun eigen werk sluipen. White meende zelfs dat elk historisch verhaal trekken vertoont van de klassieke plotvormen tragedie, komedie, satire en romance.¹⁶ De vraag of White daar helemaal gelijk in had is in de context van dit artikel niet zo relevant, maar de constatering dat historici onderkennen welke gevolgen deze onontkoombare 'plots' hebben voor de ordening van hun feiten, is dat des te meer: het leidt tot inzicht in het constructieve element in elk schrijf- en leesproces.

In het besef dat de feiten en het verhaal twee verschillende dingen zijn, en het besef dat historische narratieven geen spiegel van de werkelijkheid zijn, maar een door mensenhand aangebracht patroon, schuilt de meest vruchtbare omgang met auteurs zoals Frits Bom. De hunebeddenthese presenteert inderdaad een reeks feitelijke waarheden (de hunebedmetingen) en er is een betrouwbare expert die deze aan het licht brengt (Frits Bom), maar het belangrijkste ingrediënt van de spectaculaire theorie is feit noch

---

¹⁵ Dit onderscheid vinden we terug in het werk van de Nederlandse geschiedfilosoof Frank Ankersmit: F.R. Ankersmit, *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language* (Den Haag 1983) 8.

¹⁶ Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore 1973) 7-11.

autoriteit. Dat is zonder twijfel het onthullende narratief dat de feiten zo ordent dat ze een onbekende kracht (de buitenaardse hulp) suggereren.

Historici leren feiten en verhaalstructuren te ontwarren en die vaardigheid kan uitstekend helpen bij onderzoek naar complottheorieën. Welbeschouwd zijn die theorieën vaak een stuk geavanceerder dan de hunebeddenthese, maar is het feit-verhaal-mechanisme identiek.¹⁷

Zo verscheen aan het begin van de jaren '90 een weelderige complotliteratuur over een New World Order (NWO). In dit cluster van complottheorieën is goed te zien hoe feit en verhaal vermengen. Diverse presidenten en andere hoogwaardigheidsbekleders hebben daadwerkelijk een New World Order aangekondigd. Dat is een feit. Ook feitelijk: er zijn plannen en boeken geschreven waarin een meer egalitaire, minder traditionele samenleving wordt bejubeld. Daarbij zijn overheidsinitiatieven gestart om zulke ontwikkelingen te bevorderen. Maar dan komt het narratief: al naar gelang de inzichten van de complotdenker is dit het werk van heimelijk opererende linkse politici, joden, de antichrist, buitenaardse wezens of zelfs reptielmensen. Via overheden zetten zij directe en indirecte machtsmiddelen in om een hyper-egalitaire wereldbevolking te creëren die als slaaf zal werken voor een kleine, zeer bevoorrechte elite.¹⁸ Wie feit en narratief voorzichtig uit elkaar haalt, ziet exact dit narratief kortgeleden terugkeren in complotten over het World Economic Forum (WEF) en *The Great Reset*. Inmiddels keren zelfs specifieke voorspellingen uit eerdere NWO-complotten terug: er komt een leger van de Verenigde Naties dat zich met “zwarte helikopters” verplaatst, traditionele waarden worden vervangen en nieuwe instituties worden leidend. En waar in de jaren negentig het idee bestond dat er een supercomputer in Brussel werd gebouwd die alle bewegingen van individuele burgers zou gaan volgen, wordt nu gezegd dat een coronapaspoort iets vergelijkbaars zal gaan doen.¹⁹ Echt bestaande organisaties (WEF), publicaties (*The Great Reset*) en ontwikkelingen (coronamaatregelen) worden zo opgenomen in een klassiek complotnarratief. Wie alleen de feiten bekijkt zou kunnen twijfelen, wie ook de narratieven naast elkaar legt, heeft al gauw een ander beeld.

---

¹⁷ Ben Carver, Dana Craciun en Todor Hristov, *Plots: Literary Form and Conspiracy Culture* (Londen 2021).

¹⁸ Barkun, *A Culture of Conspiracy*, 39.

¹⁹ *Ibidem*, 44.

Over intenties gesproken

In complottheorieën ligt doorgaans een sterke nadruk op intenties. Sterker nog: er is nauwelijks ruimte voor toeval, structurele ontwikkelingen of anderszins organisch gegroeide situaties. Michael Barkun zegt het als volgt: ‘Nothing happens by accident, everything is connected, and nothing is as it seems.’²⁰ Deze denkwijze zien we terug bij de Amerikaanse senator Joe McCarthy. Hij was ervan overtuigd dat de Verenigde Staten langzaam werden overgenomen door een communistisch complot. Hij zag overal kwade communistische plannen en kon zich op den duur niet langer voorstellen dat anderen het complot *niet* zagen. Hij zei daarover: ‘They [het Amerikaanse volk] do not believe that the decline in our strength from 1945 to 1951 just happened. They are coming to believe that it was brought about, step by step, by will and intention.’²¹

Wie iets stelligs over intenties beweert, moet daar idealiter bewijs voor hebben, zoals een brief waarin iemand deze intenties uitspreekt. Dat ontbrak bij McCarthy. Maar zelfs als hij zo’n brief wel had gehad, ligt het niet voor de hand om intenties een al te grote rol te geven. Daar zijn twee geschiedfilosofische argumenten voor. In de eerste plaats is het maar de vraag of we intenties überhaupt kunnen kennen. Wanneer mensen vooraf concrete doelen uitspreken – het zetten van koffie of het plegen van een politieke moord – en die ten uitvoer brengen, is intentie nog een relevante categorie. Maar zo’n overzichtelijke situatie is zeldzaam in de geschiedenis. Zodra de actor zich minder duidelijk uitspreekt of het doel abstracter wordt – het ontwrichten van een samenleving, het opheffen van ieders privaateigendom – is intentie een kwetsbaar begrip. In de praktijk blijkt dan dat historici intenties vooral achteraf aan voltooidde handelingen toeschrijven, in plaats van andersom.²² De intentie bestond misschien wel, maar is niet toegankelijk en

---

²⁰ Barkun, *A Culture of Conspiracy*, 3-4.

²¹ Joe McCarthy, *Major Speeches and Debates of Senator Joe McCarthy Delivered in the United States Senate, 1950-1951* (Washington, D.C. 1953) 305.

²² Zowel historici als literatuurwetenschappers hebben het debat over intentie zeer uitgebreid gevoerd, maar zich vooral beperkt tot vraagstukken rondom auteursintentie. Geschiedschrijving: Mark Bevir, ‘How to Be an Intentionalist’, *History and Theory* 41:2 (2002) 209-217; James Connelly, ‘The Meaning of Intention and Meaning in Mark Bevir and Vivienne Brown’, *Intellectual History Review* 21:1 (2011) 95-104. Literatuurwetenschap: Ralf Grüttemeier, *Intention and Interpretation: A Short History* (Berlijn 2022).

wordt aan het zicht onttrokken: hij komt pas ter sprake bij latere interpretaties van voltooid gedrag.

In het verlengde daarvan ligt nog een observatie over intenties. Want stel dat we andermans intenties wél in hun zuiverste vorm kunnen kennen: maakt dat complottheorieën zoals die van McCarthy sterker? Nee, zou ik zeggen. Met het kennen van een intentie is nog geen causaal verband aan te tonen tussen die intentie en het verloop van de geschiedenis. De geschiedenis is maar ten dele het gevolg van intenties. Historici zijn met een reden contextuele begrijpers: ze wegen diverse factoren mee in de verhalen die ze schrijven. Sociale, culturele, economische en politieke ontwikkelingen zorgen ervoor dat de samenleving in beweging blijft. Daardoor ontstaat een complex systeem waarin individuele intenties nooit een voldoende voorwaarde voor gebeurtenissen zijn. Uiteraard is intentie voor sommige gebeurtenissen een noodzakelijke voorwaarde, maar er is altijd meer nodig. Meestal spelen toeval, complexiteit en grotere structuren een minstens zo belangrijke rol. Denk aan de Joodse Raad in Amsterdam. Door deze raad werd de keuze gemaakt om tot op zekere hoogte mee te werken met de Duitse bezetter. Achteraf gezien is dat niet verstandig geweest. Zo is hier wel de intentie tot samenwerking geweest, maar niet de intentie tot het resultaat van die samenwerking. Dat soort subtiliteiten komen we bij complotdenkers meestal niet tegen.

Macht: dialoog tussen systeem en individu

McCarthy kon ongetwijfeld een communist aanwijzen die de intentie had om de Amerikaanse samenleving op zijn kop te zetten, maar dat alleen is niet genoeg. Dat iemand de intenties tot uitvoer kan brengen, vraagt om meer dan wil alleen. Maar wat dan? Complottheoretici formuleren daar een helder antwoord op: het gaat om *macht*.

Hoe belangrijk macht is voor complotdenkers, is te illustreren aan de hand van het boek *Rule by Secrecy: The Hidden History That Connects the Trilateral Commission, the Freemasons, and the Great Pyramids* van Jim Marrs.²³ Marrs is een overtuigd gelover in complottheorieën en in dit boek bespreekt hij er honderden. Zijn betoog leest als een eindeloos mantra dat zich in elke paragraaf net anders herhaalt: de wereld lijkt te worden geleid door formele en zichtbare machtsstructuren, maar achter de schermen trekt iemand aan de touwtjes. Zo onthult hij telkens hoe een familie, genootschap, religieuze orde of geheime dienst stiekem aan de knoppen draait. Opmerkelijk genoeg maakt

---

²³ Jim Marrs, *Rule by Secrecy: The Hidden History That Connects the Trilateral Commission, the Freemasons, and the Great Pyramids* (New York 2000).

Marrs daarbij niet duidelijk hoe deze samenzweerders zich tot elkaar verhouden: stonden alle Rozenkruisers, Rothschilds en Bilderberggangers elkaar ook naar het leven, of werken ze samen in een groot complot? Die kwestie is in zijn boek niet van belang: hij begint steeds opnieuw. Het repetitieve karakter van zijn boek toont aan dat er weliswaar talloze smaken complotten zijn, maar dat er uiteindelijk maar een ding telt. Dat is precies wat Max Weber als “macht” omschreef: ‘[J]ede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen, gleichviel worauf diese Chance beruht.’²⁴ De goede verstaander ziet bovendien dat er twee lagen van macht in complottheorieën aanwezig zijn. Ten eerste zijn samenzweerders om specifieke redenen – geld, buitenaardse hulp, relaties, kennis – machtig genoeg om de wereld naar hun hand te zetten. Ten tweede weten ze dat ook nog verborgen te houden – bijvoorbeeld door zich als niet-machtig voor te doen.²⁵

Met hun aandacht voor in het bijzonder informele machtsrelaties raken complottheoretici wederom aan het werkterrein van de historicus. Door naar netwerken, tradities, taalgebruik, stijl en ideeën te kijken, proberen ook historici te laten zien hoe de macht niet louter langs formele lijnen wordt verdeeld. Met de gereedschappen die door abstracte denkers zoals Michel Foucault en Max Weber zijn aangereikt, identificeren ze hoe macht ontstaat en wordt verdeeld. Dat levert studies op over concepten als legitimiteit en democratie, maar ook bespiegelingen op persoonlijke *agency* binnen complexe systemen of juist over de gevolgen van systematische onderdrukking voor een specifiek individu. Waar veel andere wetenschappelijke disciplines zich hoofdzakelijk bekommeren om de structuur of de werking van de macht en zich daarbij richten op electorale en sociologische processen, bestuderen historici ook het samenspel met de individuele invulling en gevolgen daarvan. Wie het koloniale verleden onderzoekt, de geschiedenis van vrouwen schrijft of kijkt naar historie van onderaf, kan er nauwelijks omheen het machtsvraagstuk concreet te maken en een gezicht te geven. Dat vraagt om een scherp oog voor maatschappelijke verhoudingen, maar ook om kennis van de context waarbinnen deze verhoudingen tot uitdrukking komen. Historicus Bente de Leede laat bijvoorbeeld zien hoe koloniale

---

²⁴ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie* (Tübingen 1985) 28.

²⁵ Roland Imhoff en Pia Lamberty, ‘Reactions to Perceived Power’, in: Butter en Knight eds., *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Londen 2020) 192-205, aldaar 195.

schoolmeesters in Sri Lanka enerzijds de koloniale overheerser vertegenwoordigden en daarmee een zekere macht hadden over schoolkinderen, maar ook hoe de schoolmeesters individueel weer zwak stonden tegenover structuren zoals kerk en staat.²⁶ Dit soort uitpluiswerk toont aan dat grote systeemkrachten altijd door individuen met hun eigen ideeën en eigenaardigheden worden ingevuld. Parallel laat De Leede zien dat ieder individu, hoe machtig ook, steeds weer speelbal is van het systeem. Door zich in dit spanningsveld te begeven en de dialoog tussen context en individu te beluisteren, weet de historicus als geen ander waar de complotdenker tegenaan loopt.

Taal als materiaal

Historiografie en complottheorie delen een interesse in het onzichtbare. Of om het provocerend te zeggen: ze onderzoeken allebei iets dat niet meer bestaat of zelfs nooit heeft bestaan. Zo kom ik bij het laatste element dat ik hier bespreek: *taal*. Het fenomeen taal is op twee manieren van belang. Enerzijds hebben complotdenkers en historici weinig anders dan taal en tekens om hun inzichten uit te halen: ze kijken, lezen, interpreteren en concluderen. Anderzijds gebruiken zij ook allebei taal om hun visie op de werkelijkheid te scheppen en over het voetlicht te brengen. Dat kan in tekst en afbeelding, maar ook via zelfgemaakte YouTube-video's of gelikte documentaires.

Het belang van dat laatste element – de scheppende kracht van de eigen taal – werd hierboven al besproken, toen ik liet zien dat historici en complottheoretici allebei met feiten en narratieven werken. Daarom richt ik me hier op het eerste onderdeel: het gegeven dat zowel historici als complotdenkers sterk afhankelijk zijn van andermans taal en dus ook de noodzaak hebben die te onderzoeken. Laat ik hier – heel kort – drie klassieke voorbeelden geven van hoe historici dat doen, om daarna een voorbeeld te geven van hoe complotdenkers met taal omgaan. In alle voorbeelden speelt in essentie hetzelfde principe: de betekenis van woorden staat niet vast, maar wordt bepaald door de context waarin die woorden verschijnen.²⁷

---

²⁶ Bente de Leede, 'Children Between Company and Church: Subject-Making in Dutch Colonial Sri Lanka, c. 1650-1790', *BMGN: Low Countries Historical Review* 135:3-4 (2020) 106-132.

²⁷ Dit inzicht is afkomstig van Ludwig Wittgenstein die in zijn *Philosophical Investigations* schreef: 'The meaning of a word is its use in the language.' (Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (Oxford 2009) 43).

Het eerste voorbeeld komt van Lorenzo Valla die al in 1440 aantoonde hoe taalonderzoek tot de ontmaskering van complotten kan leiden. Valla onderzocht de *Donatio Constantini* (een document waarin keizer Constantijn de wereldlijke macht op de paus zou hebben overgedragen) op echtheid door na te gaan of de taal die erin werd gebruikt ook de taal was uit de periode waarin het document zou zijn geschreven. Dat bleek niet het geval: Valla merkte diverse anachronismen op en verklaarde het document op grond daarvan vals.²⁸ Zulk daterend taalonderzoek doen historici nog regelmatig, al is het meestal minder spectaculair dan het werk van Valla. Het tweede voorbeeld is wat subtieler en gaat over wat W.B. Gallie ‘essentially contested concepts’ noemde. Gallie liet zien dat sommige begrippen geen vaststaande betekenis hebben, maar per context van invulling wisselen. De voorbeelden die hij noemt zijn ‘kunst’, ‘kampioen’, ‘democratie’ en ‘rechtvaardigheid’. Deze concepten kennen geen *beste* of *definitieve* interpretatie: ze worden steeds opnieuw ingevuld.²⁹ Dit dwingt historici ertoe om de context waarin zo’n begrip wordt gebruikt mee te wegen als ze de betekenis van dat begrip duiden. Het laatste voorbeeld dat ik hier geef gaat over die talige context zelf, want ook die is te onderzoeken. Denk dan aan de mogelijkheid om een discoursanalyse uit te voeren, waarbij wordt gekeken naar welke normen, waarden en machtsverhoudingen een tekst verraadt zonder dat ze expliciet worden benoemd.³⁰ Hier probeert de historicus het geheel van de taal te doorgronden om een deel ervan te doorgronden.

Wat deze voorbeelden delen, is dat ze laten zien hoe historici vanuit methodologisch oogpunt rekening proberen te houden met de contextualiteit en historiciteit van taal. Dat gaat er in complottheorieën doorgaans anders aan toe. Een aardig voorbeeld hiervan is *The Holy Blood and the Holy Grail* van Baigent, Leigh en Lincoln.³¹ De auteurs noemen hun studie een ‘semiotische

---

²⁸ Lorenzo Valla, *Discourse on the Forgery of the Alleged Donation of Constantine* (New Haven 1922). Dit is nog altijd een zeer leesbare tekst: Valla is woedend over de domheid van zowel de vervalser als van degenen die achter hem aanliepen, en steekt dit niet onder stoelen of banken.

²⁹ W.B. Gallie, ‘Essentially Contested Concepts’, *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1956) 167-198.

³⁰ Er is niet één discoursanalyse. Een overzicht van een aantal benaderingen is hier te vinden: S. Huhnholz, ‘Bielefeld, Paris, Cambridge’, in: L. Gasteiger, M. Grimm en B. Umrath, *Theorie und Kritik. Dialoge zwischen differenten Denkstilen und Disziplinen* (Bielefeld 2015) 157-182.

³¹ Michael Baigent, Richard Leigh en Henry Lincoln, *The Holy Blood and the Holy Grail* (Londen 1996).

oefening' waarin ze werken met 'een brij van "aanwijzingen", "tekens", "vingerwijzingen" en "vectoren" die allemaal op een bepaald patroon leken te duiden.' Aldus voert het boek langs een wirwar van tempelridders, verlaten abdijen en religieuze teksten om via deels talige inzichten een andere kijk op de wereldgeschiedenis te bieden. Kort samengevat: wie een letter verschuift in San Greal (heilige graal) komt uit bij Sang Real (koninklijk bloed) en daarmee bij de bloedlijn van Jezus Christus.³² Het illustreert hoe de auteurs metaforen opvatten als realiteit en reëel beschreven situaties als metafoor proberen te ontmaskeren. Het lijkt historisch onderzoek, maar juist een kritische contextuele of historische lezing van de taal in kwestie ontbreekt.

Tot slot: de hermeneutische medaille

De bovenstaande verkenning is in veel opzichten schetsmatig, maar het leidt in elk geval tot een – wellicht ongemakkelijk – inzicht: historici lijken op complotdenkers. Door te kijken naar de wederzijdse omgang met *feiten & verhalen, intenties, macht en taal* zagen we dat historici inhoudelijke interesses delen met complotdenkers en zich ook graag begeven op het scheidsvlak van de particuliere ervaring en de theoretische systeemanalyse.³³ Ze bestuderen beiden gebeurtenissen die niet (meer) waarneembaar zijn en kiezen ervoor om hun ideeën daarover in verhalende vorm over het voetlicht te brengen. Dat leidt in beide gevallen tot een betwistbaar samenspel van feiten, interpretaties en claims over causaliteit. Ik zou daarom willen beweren dat historiografie en complottheorie twee kanten van dezelfde hermeneutische medaille vertegenwoordigen: ze verzamelen niet alleen materiaal, maar ordenen en interpreteren dat ook op een vergelijkbare manier. Deze overeenkomst zouden historici niet met schaamte moeten constateren: het is juist hun kracht bij het begrijpen van complotdenkers. De methodologische nabijheid tussen beiden stelt historici als geen ander in staat om ook vandaag de dag het ontstaan van complottheorieën, hun thematiek en hun structuur te herkennen, te begrijpen en te duiden.

Uiteraard betoog ik niet dat complotdenkers en historici exact hetzelfde doen. Ze pakken hun hermeneutische exercities verschillend aan en

---

³² Deze verschuiving is niet de vondst van de auteurs, maar werd in de negentiende eeuw ook al meermaals beschreven.

³³ Zie voor de verhouding tussen de theorie en het particuliere: Mark Day, *The Philosophy of History: An Introduction* (New York 2008) 95-111.

juist dat verschil zorgt voor de meerwaarde van de historicus. Laat ik daar – om het contrast helder te krijgen – ook nog iets over zeggen.

Om het onderscheid tussen beide benaderingen scherp neer te zetten zou ik auteurs kunnen volgen die betogen dat complotdenkers werken vanuit wat de Franse filosoof Paul Ricoeur de ‘hermeneutiek van het wantrouwen’ noemde.³⁴ Aan de hand van Marx, Nietzsche en Freud liet Ricoeur zien hoe aan het einde van de negentiende eeuw een generatie denkers was opgestaan die meende dat de economie, de samenleving en de psyche eerst moesten worden gedecodeerd, alvorens ze konden worden begrepen. Dat negentiende-eeuwse wantrouwen in de mogelijkheid om tot directe kennis te komen, lijkt inderdaad op complotdenken. Toch geloof ik niet dat we complotdenkers in deze termen moeten duiden. De uitkomst van complotdenken staat immers vooraf vast: nieuwe bronnen of aanwijzingen bevestigen het complot. In de ‘hermeneutiek van het wantrouwen’ is dat niet het geval: daar staat juist de eeuwige onzekerheid centraal. Bovendien ontrollen complotten zich steevast als een strijd tussen goed en kwaad, tussen licht en duisternis, en vooral: tussen wij en zij. Ook dat past niet binnen de opvatting van Ricoeur. Kortom, de these dat we complotdenkers met de ‘hermeneutiek van het wantrouwen’ moeten associëren en daarmee tegenover de klassieke hermeneutiek van de historicus moeten plaatsen, lijkt me onhoudbaar.

Maar wat is dan wel een goed onderscheid tussen de hermeneutiek van de historicus en die van de complotdenker? Moeten we complotdenken beschouwen als ‘slechte wetenschap’ en geschiedschrijving als goede? Ik denk het niet: het is nogal aanmatigend om te veronderstellen dat historici per definitie goede wetenschap bedrijven.³⁵ Het beste antwoord zit wat mij betreft in een artikel over het werk van schrijver en semioticus Umberto Eco geschreven door Massimo Leone. Daarin laat Leone beide kanten van de hermeneutische medaille mooi zien. Zijn conclusie is simpel samengevat: je

---

³⁴ David G. Robertson, ‘Hermeneutics of Suspicion: Scientology and Conspiracism’, in: James R. Lewis en Kjersti Hellesøy eds., *Brill Handbook of Scientology* (Leiden 2017) 300-318; Christopher Partridge, ‘Popular Music, Conspiracy Culture, and the Sacred’, in: Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem eds., *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion* (Leiden 2018) 180-206; Jaron Harambam, *The Truth Is Out There. Conspiracy Culture in an Age of Epistemic Instability* (Rotterdam 2017) 246-252.

³⁵ Het argument over “slechte wetenschap” is gemaakt door Jaron Harambam, zie: Harambam, *The Truth Is Out There*, 12-14.

kan enerzijds *kritisch deconstrueren* en anderzijds *overinterpreteren*. Om beide posities duidelijk te maken, bespreekt hij twee romans over complotten. Hij ziet dat kritisch deconstrueren terug in *De Slinger van Foucault* van Umberto Eco en overinterpreteren in *The Da Vinci Code* van Dan Brown:

Apparently, indeed, the two authors' works resemble: they both draw on historical and cultural erudition in order to design intricate investigative plots. In reality, Eco's and Brown's approaches to mystery and conspiracy could not be more different. Eco narratively represents conspiracy theories so as to ridicule them, and encourage his readers to discard them as mere nonsense. Dan Brown, on the contrary, does not satirize conspiracy theories but fuel them, promoting their wider circulation in society and, what is even more disquieting, enhancing their epistemic status.³⁶

In *De Slinger van Foucault* pelt Eco de complotten af tot het moment dat je er als lezer niet meer in kán geloven. Dan Brown doet in *The Da Vinci Code* het tegenovergestelde: op basis van dezelfde suggestieve informatie probeert hij de lezer juist mee te nemen in het idee dat het allemaal nog best eens waar zou kunnen zijn. Eco representeert wat mij betreft de historicus die weliswaar speelt met het raadsel, maar dat uiteindelijk doorprijkt. De methode van Brown daarentegen, staat voor die van de complotdenker die door overinterpretatie een intentioneel opgebouwd mysterie suggereert.

Het verschil tussen de historicus en de complotdenker zit daarmee niet in de aard van de bronnen die ze gebruiken of in het soort verhaal dat ze vertellen, maar in de manier waarop ze met het verleden omgaan. De historische methode schrijft voor dat te doen zonder dogmatisch te zijn en zonder tijdloze epistemologische claims te maken: een goede historicus schrijft niet *de* geschiedenis, maar *een* geschiedenis. Historische uitspraken zijn geen middel tot een doel, en de historicus erkent altijd de mogelijkheid om mis te schieten.³⁷ Martin Jay drukt dat als volgt uit:

---

³⁶ Massimo Leone, 'Fundamentalism, Anomie, Conspiracy: Umberto Eco's Semiotics against Interpretive Irrationality', in: T. Thellefsen ed., *Umberto Eco in his Own Words* (Boston 2017) 221-229, aldaar 221.

³⁷ Dat onderscheid wordt mooi duidelijk in wat White 'the practical past' noemt. Het woord 'practical' verwijst hier naar de *Praktischen Vernunft* van verlichtingsfilosoof Immanuel Kant, die dat begrip gebruikte om moraliteit te bespreken. Wanneer White de historiografie tegenover 'the practical past' plaatst, maakt hij een onderscheid tussen de verstandelijke missie van de historicus om kennis over het verleden te

The truth of history, understood in either ontological or epistemological way, may forever elude us. But, I would argue in conclusion, it is crucial to maintain an abiding commitment to the truthfulness of historians – or, more precisely, to that of historians as an intersubjective community of fallible scholars who honor the imperative to justify their accounts.³⁸

Historici kunnen zich vooreerst van complotdenkers onderscheiden door hun eigen feilbaarheid, hun kwetsbare epistemologische positie te onderkennen als een kracht.

Wanneer historici vanuit deze houding met dezelfde feiten en dezelfde middelen aan de slag gaan als complotdenkers, geeft dat ruimte voor een interessante confrontatie. Waar de twee zijdes van de hermeneutische medaille zich op hetzelfde vraagstuk richten, ontstaat voor de buitenstaander in de eerste plaats een contrast. Daarin wordt de complottheorie in kwestie niet gefactcheckt en evenmin wordt de complotdenker de les gelezen vanuit morele superioriteit, maar verschijnt een alternatief op het complotverhaal. Zo is de historicus in staat om het complot te ontmantelen juist door het serieus te nemen en nogmaals met dezelfde middelen en dezelfde feiten, maar met een andere houding tegen het licht te houden. Maar door vanuit nabijheid de dialoog aan te gaan doen historici meer dan alleen debunking: de ultieme hermeneutische oefening zit niet in het begrijpen van teksten, maar in het begrijpen van elkaar. Door de complotdenker niet als studieobject, maar systematisch als mede-interpret te benaderen, ontstaat een niveau van begrip waar andere wetenschappen – met hun spreadsheets en datacollecties – alleen maar van kunnen dromen.

---

vergaan en het morele of doelmatige gebruik van het verleden, zoals in complottheorieën (Hayden White, *The Practical Past* (Evanston 2014)).

³⁸ Martin Jay, *Genesis and Validity: The Theory and Practice of Intellectual History* (Philadelphia 2022) 191-192.

Mededelingen

November 2022

Het nieuwe novembernummer heeft het brede thema van 'Muziekgeschiedenis'. Stichting Leidschrift wil met dit nummer laten zien hoe muziek de wereldgeschiedenis beïnvloedde en geeft ruimte aan muziekhistorici om hun onderzoek te publiceren. Momenteel zijn Robin Ijntema, Carlos Roos, Jeroen van Gessel, Wouter Turkenburg en Annelies Andries bezig met het schrijven van hun artikelen voor dit nummer.

Februari 2023

De eerste editie van 2023 zal gaan over religievervolging. Met dit nummer wil de stichting aandacht geven aan allerlei vormen van religievervolging die in de geschiedenis hebben plaatsgevonden. Momenteel is de stichting bezig met het aanschrijven van mogelijke auteurs.

Podium

Op leidschrift.nl/podium kunt u artikelen van studenten geschiedenis vinden met een breed scala aan onderwerpen. Zo staat er een artikel van Master studente Talitania Chomsky over kindertelevisie in het Oostblok na 1989.

Vrienden van Leidschrift

Wilt u helpen ons blad te ondersteunen, zodat *Leidschrift* historisch onderzoek beschikbaar kan blijven maken voor een groot publiek? Word dan Vriend van Leidschrift! U kunt nu mailen naar: redactie@leidschrift.nl.

Publiceren in Leidschrift

Ben jij student Geschiedenis en beoog jij meer te behalen dan alleen goede cijfers? Dan is publiceren in *Leidschrift* misschien wat voor jou! Wij bieden in elk nummer ruimte voor een studentenartikel. Schrijf je of heb je recentelijk iets geschreven dat bij een van onze aankomende nummers past? Twijfel dan vooral niet om ons een mailtje te sturen!

Adriaan van Veldhuizen studeerde geschiedenis en filosofie in Groningen en promoveerde aan de Universiteit Leiden. Hij werkte daar vervolgens als postdoc en universitair docent. Inmiddels heeft hij zich uit de academische wereld bevrijd en werkt hij als onderzoeker en redacteur.

Anne Kamsteeg is een geschiedenisstudent aan de Universiteit Leiden en volgt de master Politics, Culture and National Identity, 1789-Present. Haar artikel is gebaseerd op een stuk dat ze tijdens haar bachelor schreef voor het vak “Right-Wing Politics in the US since 1945”. Ze interesseert zich verder vooral in het samenspel tussen kunst en politiek.

Indira Huliselan (1996) is research masterstudent Oude Geschiedenis (Universiteit Leiden). Haar studie richt zich op de literatuur van het antieke christendom.

Jelle van Buuren is universitair docent verbonden aan het Institute of Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden. Hij promoveerde op een proefschrift naar de relatie tussen systeemhaat en complotdenken. Daarnaast verricht hij onderzoek naar radicalisering, extremisme en terrorisme, veiligheidsbeleid en inlichtingendiensten. Nieuwe onderzoeksobjecten zijn het opkomend rechtsextremisme, maatschappelijk ongenoegen en nieuwe vormen van eclectisch protest, zoals onder andere te zien in het verzet tegen het coronabeleid.

Laurens E. Tacoma (1967) is verbonden aan de opleiding Geschiedenis (Universiteit Leiden). Hij doet onderzoek naar Romeinse politieke cultuur en documentaire ficties.

Peter Burger (1961) is verbonden aan de opleiding Journalistiek en Nieuwe Media (Universiteit Leiden) en doet onderzoek naar desinformatie en factchecking. Hij is een van de coördinatoren van het factcheckproject Nieuwscheckers.nl.

Sara Polak is universitair docent American Studies aan de Universiteit Leiden. Ze doet onderzoek naar de spel-logica van Donald Trump in het kader van het NWO-project ‘Playing Politics: Media Platforms Making Worlds’ en in bredere zin naar Amerikaanse presidenten en hun media. Ze is auteur van

FDR in American Memory: Roosevelt and the Making of an Icon (Baltimore 2021).